

WIOLETTA PAWLIKOWSKA-BUTTERWICK,
Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk
ORCID: 0000-0002-7966-9107

KARIERY KOŚCIELNE EPISKOPATU WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO W OKRESIE OD 1544 DO 1632 ROKU W KONTEKŚCIE DOCHODÓW Z BISKUPSTW (NA TLE EPISKOPATU KORONNEGO)¹

STRESZCZENIE: W artykule poruszony został problem powoływania biskupów w diecezjach Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1544-1632 ze szczególnym zwróceniem uwagi na dochód jako czynnik napędzający karierę, a zatem mający wpływ na obsadę biskupstw i tzw. ruch w episkopacie. Z badań wynika również, że kapituła wileńska była kluczowym szczeblem kariery prawie wszystkich biskupów litewskich. Do momentu zawarcia Unii Lubelskiej w granicach Wielkiego Księstwa znajdowały się cztery biskupstwa: wileńskie, łuckie, żmudzkie i kijowskie. W 1569 roku biskupstwa łuckie i kijowskie zostały przyłączone do Korony Polskiej. Po Unii Lubelskiej łączna liczba biskupstw w Rzeczypospolitej wzrosła do 17, łącznie z dwoma arcybiskupstwami.

SŁOWA KLUCZOWE: Wielkie Księstwo Litewskie, biskupi, kariery, dochód.

ECCLESIASTICAL CAREERS OF THE EPISCOPATE OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE CONTEXT OF EPISCOPAL INCOMES, 1544-1632 (AGAINST THE BACKGROUND OF THE EPISCOPATE OF THE POLISH CROWN)

ABSTRAKT: The article tackles the problem of the appointment of bishops in the dioceses of the Grand Duchy of Lithuania between 1544 and 1632, paying particular attention to income as a factor driving careers, influencing the designation of bishops, and so-called movement in the episcopate. It also emerges that the cathedral chapter of Wilno (Vilnius) was a key career stage for nearly all Lithuanian bishops. Until the Union of Lublin there were four bishoprics within the boundaries of the Grand Duchy: those of Wilno, Łuck (Lutsk), Samogitia and Kiev. In 1569 the bishoprics of Łuck and Kiev became part of the Polish Crown. After the Union of Lublin the total number of bishoprics in the Commonwealth rose to seventeen, counting the two archbishoprics.

KEYWORDS: Grand Duchy of Lithuania, Bishops, Careers, Income.

Translated by Wioletta Pawlikowska-Butterwick

¹ Artykuł powstał w ramach projektu pt. *Kariery późnorenesansowych biskupów-senatorów Wielkiego Księstwa Litewskiego na tle karier biskupów koronnych [1544-1632]*.

Wstęp

Jak zostawało się biskupem? Jakie były szczeble kariery episkopatu i jaki miał nań wpływ pieniądź? Na dwumilenijnej przestrzeni dziejów Kościoła powołano na urząd biskupi wielu mężów znanych ze swojej pobożności, nauki, zdolności do pięknego odprawiania liturgii lub nieuchwytnego charyzmy, nieraz wyrażającej się w cudach. Całkiem często jednak istotną rolę odegrały kwestie uposażenia. W czasach nowożytnych, różnice w dochodach mogły powodować ruch personalny w episkopacie². Mogły nawet stać się *spiritus movens* karier duchownych, a tym samym mobilności – zarówno w sensie geograficznym, jak i społecznym³. Niniejszy artykuł podejmuje powyższe pytanie w stosunku do ważnego okresu w specyficznym, nieraz niedocenionym miejscu – w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Przestrzeń, z którą będziemy mieli do czynienia, była całkiem pokaźna: sama diecezja wileńska była pod względem terytorialnym najobszerniejsza w Europie.

W Rzeczypospolitej Obojga Narodów biskup-ordynariusz był nie tylko najważniejszą osobą w diecezji, ale również urzędnikiem państwowym, a – w przypadku intratniejszych biskupstw – także magnatem. Już z chwilą otrzymania tzw. nominacji królewskiej stawał się senatorem, wchodząc do senatu Rzeczypospolitej. W przypadku Litwy powyższe uwagi odnoszą się zasadniczo do okresu po Unii Lubelskiej (1569 r.). W okresie wcześniejszym na Litwie miejsce senatu zajmowała rada panów, zwana też radą wielkksiążęcą. Biskupi, choćby tylko tzw. nominaci, byli członkami tej rady⁴.

² S. Litak, *Od Reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994, s. 160.

³ Rozważałam ten czynnik wcześniej w artykule: W. Pawlikowska-Butterwick, *Kariery polityczne i kościelne biskupów Wojciecha i Jerzego Radziwiłłów – koryfeuszy początku i końca XVI wieku – zarys problemu*, „Nasza Przyszłość”, 127, 2017, s. 5-20.

⁴ G. Błaszyk, *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku. Ustrój*, Poznań 1993, s. 83; idem, *Charakterystyka biskupów żmudzkich 1417-1609*, „Lithuania”, R. 2-3, 1-4 (1991-1992), s. 256-263; L. Korczak, *Litewska rada wielkksiążęca w XV wieku*, Kraków 1998, s. 23-30; R. Petrauskas, *Kształtowanie się instytucji dworu wielkksiążęcego w Wielkim Księstwie Litewskim (koniec XIV – połowa XV wieku)*, „Politeja” 2, 2011, 16, s. 167-168; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569-1763*, Warszawa 2002, s. 23, 48-50, 60, 110, 139.

Biskupów katolickich w XVI i XVII wieku możemy zatem bez wątpienia zaliczyć do wpływowej grupy społecznej. Ordynariusze dzierżyli liczne beneficja kościelne i brali aktywny udział w zarządzaniu państwem. Stąd też przynależeli do ówczesnej elity władzy. Członkowie episkopatu – w tym węższym rozumieniu – współtworzyli elitę intelektualną danej społeczności, zaś w szerszym rozumieniu współtworzyli elity intelektualne kraju i Europy⁵.

Zdecydowałam się poruszyć problem obsady biskupstw litewskich w okresie od 1544 roku, czyli od objęcia samodzielnych rządów na Litwie przez Zygmunta Augusta, do końca panowania Zygmunta III – syna Katarzyny Jagiellonki oraz wnuka Zygmunta Starego i królowej Bony. Wchodząc w wiek XVII, nadal zatem pozostajemy w kręgu Jagiellonów, aczkolwiek po kądzieli. Objęcie badaniami względnie długiego, bo niemal stuletniego okresu, pozwala nie tylko na wskazanie możliwych tendencji, ale także przedstawienie sytuacji przed oraz po zawarciu Unii Lubelskiej. W tekście ograniczę się tylko do obsady biskupstw katolickich obrządku łacińskiego.

Artykuł wpisuje się w nurt badań nad diecezjami i episkopatem, które z powodzeniem prowadzone są od lat zarówno w Polsce, jak i zagranicą⁶. Niemniej, w przypadku Litwy, nawet niezwykle interesujący artykuł Marceliego Kosmana na temat episkopatu litewskiego „za Wa-

⁵ A. Wyczański, *Kariera w Polsce w XVI wieku*, [w:] *Pamiętnik XIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, Wrocław 1986, s. 120-128; W. Pawlikowska-Butterwick, 'Lithuanians', 'Foreigners' and Ecclesiastical Office: Law and Practice in the Sixteenth-Century Grand Duchy of Lithuania, „Journal of Ecclesiastical History”, 68, 2017, nr 2, s. 285-305.

⁶ Por. A. Wyczański, *Polityka i Kościół w dobie Odrodzenia. Nominacje biskupie Zygmunta Starego*, [w:] *Kultura polska a kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Bogucka, J. Kowewcki, Warszawa 1987, s. 61-68. Tytułem przykładu: J. Bergin, *The Counter-Reformation Church and Its Bishops*, „Past & Present”, 165, 1999, s. 30-73; *Episcopal Reform and Politics in Early Modern Europe*, red. J. M. DeSilva, Kirksville 2012; M. K. Harmses, *Bishops and Power in Early Modern England*, London 2013; *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000; W. Graczyk, *Stanisław Łubieński – pasterz, polityk i pisarz 1574-1640*, Kraków-Tyniec 2005; J. Kalinowski, *Wawrzyniec Gembski jako biskup chełmiński i pomorzańskiej diecezji wieczysty administrator (1600-1610)*, Toruń 2011; *Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*, t. 1-2. red. M. Walczak, Kraków 2016; I. Markarczyk, *Warmia w okresie rządów biskupa Mikołaja Szyszkowskiego (1633-1643)*, Olsztyn 2017.

zów” nie wyczerpał tematu, co zresztą autor sam zastrzegł⁷. Może jednak on być punktem wyjścia do dalszych badań, podobnie jak kokietująco brzmiące pytanie postawione onegdaj przez Marię Koczerską w stosunku do episkopatu w XIV i XV w.: czy ówcześni ordynariusze byli administratorami, duszpasterzami, czy mężami stanu?⁸

Kwestia dochodów, które warunkowały funkcjonowanie instytucji kościelnych, była przedmiotem szczególnej troski nie tylko najbardziej zainteresowanych, czyli biskupów, ale także badaczy tematu⁹. Przede wszystkim – na co przed laty wskazał Jan Kracik – „Zdawano sobie bowiem sprawę ze związku między stanem posiadania a prestiżem społecznym. Proboszcz bez butów i plebejski biskup bez dworzan nie zyskałoby powszechnej akceptacji w świecie, gdzie własność i urodzenie rozstrzygały o pozycji wśród ludu”¹⁰. W kontekście prac dotyczących tego tematu w obrębie Wielkiego Księstwa Litewskiego trzeba przede wszystkim wskazać na studia Jerzego Ochmańskiego¹¹ oraz Teofila Długosza¹².

Z kolei sylwetki biskupów litewskich zostały omówione w przeróżnych kompendiach: encyklopediach, słownikach (w tym w *Polskim Słowniku Biograficznym*), katalogach czy studiach i artykułach. Ukazało się również kilka biografii i artykułów biograficznych, jednak ich liczba nadal jest niezadowalająca. Trzeba również zaznaczyć, że prace te są bardzo zróżnicowane¹³. Odrębnej uwagi wymagają biogramy

⁷ M. K o s m a n, *Episkopat litewski za Wazów*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Historia”, 26, 1988, s. 71-83.

⁸ M. K o c z e r s k a, *Biskup w Polsce późnego średniowiecza na tle porównawczym*, [w:] *Kolory i struktury średniowiecza*, red. W. F a ł k o w s k i, Warszawa 2004, s. 111.

⁹ H. K a r b o w n i k, *Ciężary stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od roku 1381 do połowy XVII wieku*, Lublin 1980; J. K r a c i k, *Duchowieństwo Kielecczyzny w XVII-XVIII wieku. Formacja zamierzona a środowiskowa*, [w:] *Księga jubileuszu stulecia diecezji kieleckiej (1883-1983)*, Kielce 1986, s. 57-65; L. P o n i e w o z i k, *Uposażenie duchowieństwa dawnego dekanatu Wysocice na podstawie tzw. Liber retaxationum z 1529 roku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 66, 1996, s. 449-458.

¹⁰ J. K r a c i k, *Duchowieństwo Kielecczyzny w XVII-XVIII wieku*, s. 64.

¹¹ J. O c h m a ń s k i, *Powstanie i rozwój latyfundium biskupstwa wileńskiego (1387-1550). Ze studiów nad rozwojem wielkiej własności na Litwie i Białorusi w średniowieczu*, Poznań 1963, s. 148-149; idem, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972, s. 108-110.

¹² T. D ł u g o s z, *Biskupi polscy w XVII i XVIII w. Obsada. Dyspensy. Taksy*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 5, 1958, z. 4, s. 73-98.

¹³ Tytułem przykładu podam kilka ważniejszych opracowań z tego zakresu: Z. I v i n s k i s, *Merkelis Giedraitis arba Lietuva dviejų amžių sąvartojė*, [w:] idem, *Rinktiniai*

episkopatu opracowane przez Krzysztofa Rafała Prokopa, o popularnonaukowym charakterze, które zawierają nieznane wcześniej szczegóły biograficzne.

Zamykając przegląd historiografii, wzmiankować trzeba również tekst Janusza Dorobisza pt. *Kariery dygnitarzy duchownych koronnych Wazów*¹⁴. Z kolei zasadnicza część tekstu Edwarda Opalińskiego pt. *Modele karier senatorów duchownych w XVI i XVII wieku*¹⁵ pozbawiona jest aparatu naukowego. Niestety nie wiadomo, w oparciu o jakie źródła lub kompendia, Opaliński stworzył obszerny aneks zawierający znane skądinąd listy biskupów opatrzone informacjami na temat wybranych beneficjów, datami zasiadania oraz śmierci¹⁶.

Umiejętne zastosowanie prozopografii może pozwolić na uchwycenie procesów, tendencji i zmian w długim trwaniu. Zaś proste statystyczne ujęcie problemu nie tylko uniemożliwia zrozumienia skomplikowanej przeszłości, ale przedstawia ją w bezbarwnym świetle. A przecież bada-

raštai, t. 4: *Krikščionybė Lietuvoje*, Roma 1987, s. 313-391; idem, *Vilniaus ir Medininkų vyskupai iki XVI amžiaus*, [w:] *Ibidem*, s. 214-221; W. Graczyk, Stanisław Łubieński; P. Guzowski, Bernard Maciejowski i Mikołaj Zebrzydowski – biografie (prawie) równoległe, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, E. Dubas-Urwanowicz, Białystok 2003, s. 71-93.

¹⁴ J. Dorobisz, *Kariery dygnitarzy duchownych koronnych Wazów*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, 16, 2019, 2, s. 29-45. Na I Kongresie Wazów zorganizowanym w Olsztynie w 2018 roku J. Dorobisz przekonywał mnie podczas dyskusji, że temat karier biskupów jest dobrze rozpoznany i opracowany. Z moich badań wynika, że problematyka pozostaje słabo rozpoznana.

¹⁵ Artykuł afiliowany zarówno przy Instytucie Historii PAN w Warszawie jak i przy Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach ukazał się w zbiorze *Sejm Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów a europejskie reprezentacje stanowe*, red. D. Kupisz, W. Uruszcza, Warszawa 2019, s. 157-192 [recenzja wydawnicza: Wojciech Kriegseisen]. Powstał równoległe z badaniami prowadzonymi przeze mnie, początkowo w ramach tego samego Zakładu, o czym nie zostałam poinformowana, pomimo, że E. Opaliński wcześniej zgodził się być opiekunem naukowym mojego projektu.

¹⁶ Opaliński zdaje się ignorować archiwalia oraz wielojęzyczną literaturę na temat biskupów, ale także upraszcza problem, sprowadzając go do banalnego podsumowania, „że niemal dla wszystkich najważniejszym czynnikiem w awansach **była służba publiczna**, zaczynana niekiedy także w stanie świeckim. Od tej reguły odbiega obsada diecezji wileńskiej, jednak i w tym wypadku mamy do czynienia z wyraźną przewagą modelu kariery duchownej **poprzez służbę publiczną**” (podk. WP), E. Opaliński, *Modele karier senatorów duchownych w XVI i XVII wieku*, [w:] *Sejm Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów a europejskie reprezentacje stanowe*, red. D. Kupisz, W. Uruszcza, Warszawa 2019, s. 162-163.

jąc przeszłość mamy do czynienia ze źródłami, z których niejednokrotnie wyciera wielowarstwowa tkanka ludzka. Stąd też podstawowym problemem jest zbadanie mechanizmów, podjęcie choćby próby wskazania czynników oraz/lub osób, które mogły wpływać na rozwój karier¹⁷. Chcąc poznać prawdę o przeszłości lub – co bardziej realistyczne – chcąc się doń zbliżyć, trzeba każdy przypadek rozpatrywać indywidualnie. O ile sprawne zastosowanie metody prozopograficznej może być ciekawym punktem wyjścia do dalszych badań, to badanie karier moim zdaniem wymaga także – komplementarnie – zastosowania narzędzi wykorzystywanych w badaniach mikrohistorycznych. Wówczas małym kluczem można otworzyć wielkie drzwi¹⁸.

Procedura obsady biskupstw

Choć wydawać mogłoby się, że procedura obsady biskupstw jest dobrze znana, to jednak badacze nie są zgodni co do szczegółów. Stąd w obiegu naukowym nadal funkcjonują niedokładne lub mylne ustalenia. Warto zatem przypomnieć podstawowe informacje. Według ustaleń Jerzego Grzywacza, Stolica Apostolska w latach 1512/13 uznała prawo królów polskich do mianowania biskupów¹⁹. Zdaniem tego badacza o uprawnieniu, jako już istniejącym, napomyka bulla Sykstusa V z 9 lutego 1589 roku²⁰. Podobnego zdania jest Anna Sucheni-Grabowska, która powołując się na Henryka Damiana Wojtyskę skonstatowała, że „monarchom polskim przysługiwało – praktycznie od rządów Kazimierza Jagiellończyka, a formalnie dopiero od 1513 roku – prawo mianowania biskupów i arcybiskupów, jednak Stolica Apostolska potwierdzała każdorazowo taką decyzję swoją bullą (*provisio canonica*), a symboliczną elekcję kandydatów królewskich przeprowadzały kapituły”²¹. Niestety, w obec-

¹⁷ Cf. W. Pawlikowska-Butterwick, *Kariery polityczne i kościelne biskupów Wojciecha i Jerzego Radziwiłłów*.

¹⁸ Cf. W. Pawlikowska, R. Butterwick, *Introduction*, [w:] *Social and Cultural Relations in the Grand Duchy of Lithuania. Microhistories*, red. R. Butterwick, W. Pawlikowska, New York-London 2019, s. 5.

¹⁹ J. Grzywacz, *Nominacja biskupów w Polsce przedrozbiorowej*, Lublin 1960, s. 109.

²⁰ *Ibidem*, s. 103.

²¹ A. Sucheni-Grabowska, *Prymasi XVI stulecia w Polskim systemie parlamentarnym*, [w:] *Prymasi i prymasostwo w dziejach państwa i narodu polskiego*, red. J. Wysłoki, Warszawa 2002, s. 16-38, (zob. zwłaszcza s. 16-17).

nej chwili nie jesteśmy w stanie zweryfikować twierdzenia Wojtyski²². Wątpliwości w tej kwestii żywił Bogumił Szady, który, choć nie rozstrzygnął, co legło u źródeł „królewskiego prawa patronatu nad biskupstwami”²³, istnienia takiego prawa jednoznacznie nie wykluczył. Gdzie indziej zaś stwierdzono, choć nie wiadomo na jakiej podstawie, że w Wielkim Księstwie Litewskim władca miał prawo do nominowania biskupów już od 1460 roku²⁴.

Bardziej zdecydowanie do kwestii podszedł Hieronim Fokciński, który wyjaśnił, że z nominacją *de jure* (jeśli chodzi o terytorium Rzeczypospolitej) mamy do czynienia tylko w stosunku do biskupstw wendeńskiego i smoleńskiego. Zaś „na pozostałe biskupstwa królowie polscy faktycznie wyznaczali kandydatów jakby posiadali odnośne uprawnienia, ale w ujęciu prawnym – i tak jest to odnotowane w najbardziej miarodajnych źródłach watykańskich – królowie polscy nie nominowali, ani nie prezentowali, lecz tylko prosili o potwierdzenie wskazanych przez siebie kandydatów”²⁵, czyli proponowali. Fokciński termin *nominatio* wiązał z uprawnieniami papieskimi wynikającymi z prawa patronatu²⁶.

Inna rzecz, że w źródłach z epoki dość często można spotkać się z użyciem terminu „nominacja” w odniesieniu do zaproponowania, jak choćby w dziele Prokopa Bałtromiejowicza z 1598 roku *Censvra albo*

²² H. D. W o j t y s k a, *Papieżstwo XV-XVII w. W poszukiwaniu własnej tożsamości*, „Kwartalnik Historyczny”, 4, 1986, s. 921-930 (zob. zwłaszcza s. 915).

²³ B. S z a d y, *Prawo patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Podstawy i struktura*, Lublin 2003, s. 40.

²⁴ L. J o v a i š a, *Biskup*, [w:] *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, red. V. A l i š a u s k a s et al., tłum. P. B u k o w i e c, B. K a l ę b a, B. P i a s e c k a, Kraków 2006, s. 80.

²⁵ H. F o k c i ŋ s k i, *Królewscy kandydaci na biskupstwo kijowskie obrządku łacińskiego w drugiej połowie XVI wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2, 2005, s. 9-27, (zob. zwłaszcza s. 13 i 18). Zob. też Idem, „*Jus patronatus*” jako prawna podstawa mianowania na wyższe godności kościelne w Polsce w świetle dokumentacji watykańskiej z lat 1673-1674, „Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne”, 14, 2007, 1, s. 71-83; Idem, *Czynności podejmowane w Kurii rzymskiej przed nadaniem beneficjów konsytorjalnych oraz informacje o zachowanej dokumentacji do początków XVII wieku*, [w:] *Super Omnia Veritas. Księga dedykowana Księdzu Profesorowi Tadeuszowi Śliwie w 90. rocznicę urodzin i 50-lecie pracy naukowej*, red. J. W o ł c z a ŋ s k i, Lwów-Kraków 2015, s. 236-237, 250-252.

²⁶ Idem, *Królewscy kandydaci*, s. 12-13.

zdanie y uważenie – o nominacyey biskupa Wileńskiego²⁷. Wspomnieć należy również o mocno zadomowionym w Wielkim Księstwie Litewskim prawie zwyczajowym.

Ludzie dość odległej przeszłości rzadko byli tak pryncypialni i konsekwentni, jak bywa, że przedstawiają ich historycy, a szczególnie historycy prawa i historycy Kościoła. Poszerzając kwerendę o inne źródła, dotychczas niewykorzystane lub przemilczane, można odtworzyć bardziej stonowany obraz przeszłości. Obraz, w którym praktyka nieraz ma inną wymowę niż prawo. Wobec istniejących wątpliwości stosowany przeze mnie we wcześniejszych pracach termin „nominacja” można rozumieć szerzej – jako prezentacja, zaproponowanie czy wyznaczenie kandydata²⁸.

W XVI wieku procedura obsadzania wakującej stolicy biskupiej była następująca: po śmierci biskupa-ordynariusza (ew. translacji) kapituła zbierała się i na posiedzeniu wybierała tymczasowego administratora diecezji oraz posłów mających zawiadomić monarchę o ustalonym terminie elekcji. Monarcha zalecał kapitule, by przeprowadziła wybór wskazanego kandydata²⁹. Zatem *de facto* wyboru nowego biskupa dokonywał król, który z reguły wcześniej informował kapitułę o swoich preferencjach – nie odbierając kapitule prawa zwyczajowego (?)

²⁷ *Censvra albo zdanie y uważenie Prokopa Bartłomiejowicza, o nominacyey biskupa Wileńskiego, przez Jęf[go] M. X. Podkanclerzego koronnego uczynioney, y przestroga do Ich Mości Panow obywatelow W. X. Lith. z strony urazu praw, y napotym niebezpieczeństwa ich*, [b.m.w.] 1598, oprac. S. Narbutas, „Senoji Lietuvos literatūra”, t. 5: *Šėšioliktojo amžiaus raštija*, Vilnius 2000, s. 414-420. Cf. T. Ulewicz, *Z polonolituaniańców renesansowych*, [rec.] *Šėšioliktojo amžiaus raštija*, red. S. Narbutas, Vilnius 2000 („Senaji Lietuvos Literatūra”, t. 5), „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 46, 2001, nr 3, s. 207-213; M. Paknys, *Wczesny okres chrystianizowania się Wielkiego Księstwa Litewskiego (koniec XIV w. – pierwsza połowa XVI w.)*, [w:] *Dzieje chrześcijaństwa na Litwie*, red. V. Ališauskas, tłum. K. Korzeniewska, Warszawa 2014, s. 68. Zob. też. M. Kromer, *Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa polskiego księgi dwie*, przekład S. Kazikowski, Olsztyn 1977, s. 172.

²⁸ W. Pawlikowska-Butterwick, ‘Lithuanians’, ‘Foreigners’ and Ecclesiastical Office, s. 292-293.

²⁹ A. Dybkowska, *O powoływaniu biskupów za panowania Zygmunta Augusta*, [w:] *Między monarchą a demokracją: studia z dziejów Polski XV-XVIII wieku*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994, s. 116-117. Cf. W. Pawlikowska-Butterwick, ‘Lithuanians’, ‘Foreigners’ and Ecclesiastical Office.

wyboru, sugerował jedynie najodpowiedniejszą osobę. Teoretycznie zaś ostatnie słowo należało do papieża. W myśl zwyczaju, że król proponuje, a papież czuwa nad wyborem i osądza, czy kandydat nadaje się do danej diecezji – papież zachował prawo potwierdzenia bądź też odrzucenia kandydata³⁰. Jeśli – względem kandydata – nie było zastrzeżeń ze strony Stolicy Apostolskiej³¹, można było przystąpić do przygotowań do ingresu³². Trzeba zwrócić również uwagę, że w ciągu sześciu miesięcy od otrzymania papieskiej prowizji biskup powinien przyjąć święcenia biskupie. W praktyce z przyjęciem sakry zwlekano latami, a nieraz duchowni schodzili bez niej z tego padołu łoż³³.

Zatem zarówno kapituła, jak i papież mogli sprzeciwić się woli królewskiej. W praktyce zdarzało się to rzadko, jak np. pod koniec wieku XVI, gdy wybuchł spór o obsadę biskupstwa wileńskiego³⁴. Jeśli kandydat królewski, nawet tytułowany przez siebie współczesnych nominatem, nie został potwierdzony przez papieża, to *de facto et de jure* biskupem nie był³⁵. Niemniej, takich niedoszłych biskupów uwzględniam w swoich badaniach.

Biskupstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego na tle biskupstw Korony Polskiej

Stwierdzenie, że biskupstwa, zresztą nie tylko litewskie, różniły się od siebie, jest truizmem. Niemniej trzeba zwrócić uwagę na różnice pomiędzy biskupstwami, przynajmniej te o charakterze podstawowym, które mogły wpływać na ich obsadę: dochód, powierzchnię i datę fundacji. Wszystkie czynniki mogły wpływać – choćby w stopniu nierównym

³⁰ J. Grzywacz, *Nominacja biskupów*, s. 10. Cf. W. Pawlikowska-Butterwick, 'Lithuanians', 'Foreigners' and Ecclesiastical Office.

³¹ H. Fokciński, *Czynności podejmowane w Kurii rzymskiej*, s. 232-256.

³² W. Przyałkowski, *Żywoty biskupów wileńskich*, t. 2, Petersburg 1860, s. 74. Zob. W. Pawlikowska-Butterwick, 'Lithuanians', 'Foreigners' and Ecclesiastical Office, s. 293.

³³ H. Fokciński, *Królewscy kandydaci*, s. 12 (zob. zwłaszcza przypis 10); W. Pawlikowska, *Marriage or Mitre? The Careers of Bishops from the Pac Family in the Grand Duchy of Lithuania during the Reformation and Counter-Reformation*, „Slavonic and East European Review”, 99, 2021, nr 4, s. 699-727.

³⁴ W. Pawlikowska-Butterwick, 'Lithuanians', 'Foreigners' and Ecclesiastical Office, tam dalsza literatura.

³⁵ H. Fokciński, *Królewscy kandydaci*, s. 12.

– na miejsce zajmowane w senacie. To z kolei mogło przekładać się na tzw. władzę. Analizę porównawczą ułatwiają dane w tabeli 1.

Tab. 1. Biskupstwa w Rzeczypospolitej po 1569 r. według miejsca zajmowanego w senacie³⁶

L.p.	Biskupstwa/ arcybiskupstwa	Data fundacji	Dochód – średnia roczna w latach 1600-1800 wg. obliczeń Teofila Długosza	Powierzchnia diecezji w km ²	Taksa serwiljna w latach 1417-1484	Taksa w latach 1586-1795 wg. Teofila Długosza
1	Abp gnieźnieński	1000	26 000 dukatów rzymskich	37 000 -40 000	2 000 fl. -5 000 fl.	5 000 dukatów rzymskich
2	Abp lwowski	1367-1375 (Halicz) 1412-1414	4 000 dukatów rzymskich	30 000 -30 500	100 fl.	100 dukatów rzymskich
3	Bp krakowski	1000	56 000 dukatów rzymskich	34 200	3 000 fl.	3040 dukatów rzymskich
4	Bp kujawski	XI w.	15 000 dukatów rzymskich	18 300	1000 fl.	1000 dukatów rzymskich
5/6	Bp poznański	968	8 000 dukatów rzymskich	26 000 -30 800	400 fl.	400 dukatów rzymskich
5/6	Bp wileński	1390/91	9 000 dukatów rzymskich	236 900	33 1/3 fl. -50 fl.	750 dukatów rzymskich

³⁶ Tabela powstała w oparciu o przybliżone ustalenia zawarte w pracach: T. D ł u g o s z, *Biskupi polscy w XVII i XVIII w.*, s. 73-98; A. D y b k o w s k a, *O powoływaniu biskupów*, s. 121; S. L i t a k, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 36; idem, *Podziały administracyjne kościoła łacińskiego w Polsce około 1772 r.*, „Kwartalnik Historyczny”, 89, 1982, z. 4, s. 558-560; M. D. K o w a l s k i, *Proventus Camerae Apostolicae debiti. Opłaty duchowieństwa polskiego na rzecz papieżstwa w latach 1417-1484*, Kraków 2010, s. 81; M. D. K o w a l s k i, *Nieznaný dokument papijský dla Andrzeja, pierwszego biskupa Seretu i Wilna, i powstanie biskupstwa wileńskiego*, „Studia Źródłoznawcze”, 53, 2015, s. 131.

7	Bp płocki	1075	11 000 dukatów rzymskich	24 000	400 fl.	2 000 dukatów rzymskich
8/9	Bp warmiński	1243	17 000 dukatów rzymskich	4 900		400 dukatów rzymskich
8/9	Bp łucki	1358	5 000 dukatów rzymskich	99 600	33 2/3 fl.	33 1/3 dukatów rzymskich
10	Bp przemyski	przed 1340	9 000 dukatów rzymskich	18 100	150 fl.	150 dukatów rzymskich
11/12	Bp żmudzki	1417	5 000 dukatów rzymskich	26 000	40 fl.	33 1/3 dukatów rzymskich
11/12	Bp chełmiński	1243	5 000 dukatów rzymskich	6 800		700 dukatów rzymskich
13	Bp chełmski	1349-1358	1 000 dukatów rzymskich	18 800	33 1/3 fl.	33 1/3 dukatów rzymskich
14	Bp kijowski	przed 1405	2 000 dukatów rzymskich	60 800	33 1/3 fl.	33 1/3 dukatów rzymskich
15	Bp kamieniecki	1379-1386	4 000 dukatów rzymskich	19 700	33 1/3 fl.	33 1/3 dukatów rzymskich
16	Bp inflancki	1582	–	42 000		716 2/3 dukatów rzymskich
17	Bp smoleński ³⁷	1636	–	15 000		100 dukatów rzymskich

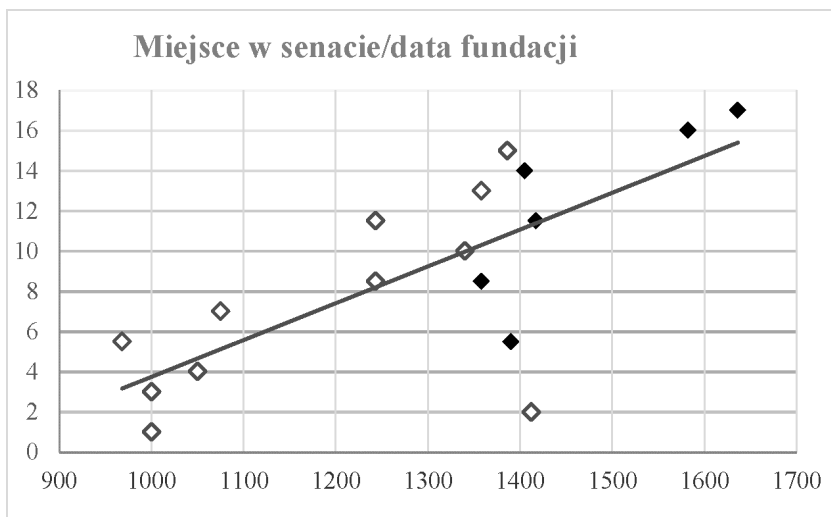
Do czasów zawarcia Unii Lubelskiej na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego były cztery biskupstwa. Ich hierarchia układała się następująco: wileńskie, łuckie, żmudzkie i kijowskie. W 1569 roku biskupstwa

³⁷ Choć biskupstwo smoleńskie, ze względu na datę fundacji wykracza poza granice naszych zainteresowań, to nie sposób przejść obok niego obojętnie. Bowiem sprawa jego fundacji wybrzmiała w interesującym nas okresie. Stąd, dla pełniejszego obrazu przywołujemy je w tabeli. Zob. T. D ł u g o s z, *Dzieje diecezji smoleńskiej*, Lwów 1937.

łuckie i kijowskie zostały przyłączone do Korony Polskiej (choć znaczna część diecezji łuckiej i skrawek kijowskiej pozostały w Wielkim Księstwie Litewskim). W sumie przed Unią Lubelską w skład Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego wchodziło 15 biskupstw. Potem liczba biskupstw wzrosła do 17, jednak nie bezpośrednio za sprawą Unii: w 1582 roku zostało ufundowane przez Stefana Batorego biskupstwo inflanckie z siedzibą w Wenden (Kieś)³⁸ a 1 września 1636 roku do biskupstw litewskich doszło smoleńskie, erygowane przez papieża Urbana VIII³⁹.

Korelacje między datą fundacji, miejscem w senacie a dochodem biskupstw przedstawiają następujące wykresy.

Wykres 1. **Biskupstwa koronne i litewskie według daty fundacji i miejsca zajmowanego przez biskupów w senacie**

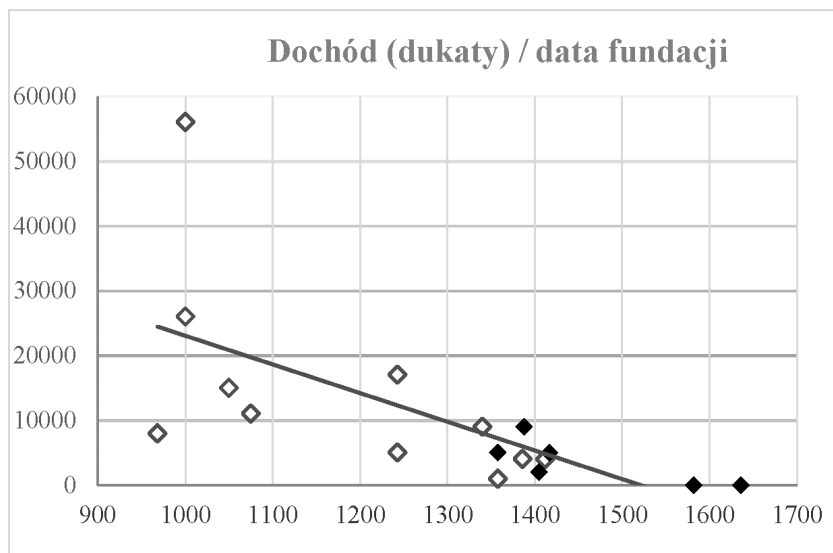

³⁸ E. K u n z e, *Utworzenie biskupstwa wendeńskiego przez Stefana Batorego*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, s. 443-467. Cf. M. K o s m a n, *Episkopat litewski*, s. 75.

³⁹ T. D ł u g o s z, *Dzieje diecezji smoleńskiej*, s. 12-24; *Dokumenty fundacyjne diecezji smoleńskiej*, wyd. B. K u m o r, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 17, 1968, s. 257-267. Zob. B. S z a d y, *Prawo patronatu*, s. 168. Cf. M. K o s m a n, *Episkopat litewski*, s. 75.

Jak widać z wykresu 1, korelacja między miejscem w senacie a datą fundacji jest dość słaba, zwłaszcza dla pierwszych w hierarchii senatorów duchownych. Jednak korelacja jest mocniejsza, jeśli relacja między czynnikami jest analizowana odrębnie dla biskupstw koronnych i litewskich. Pierwsze są zaznaczone na wykresie w bieli, a drugie w czerni.

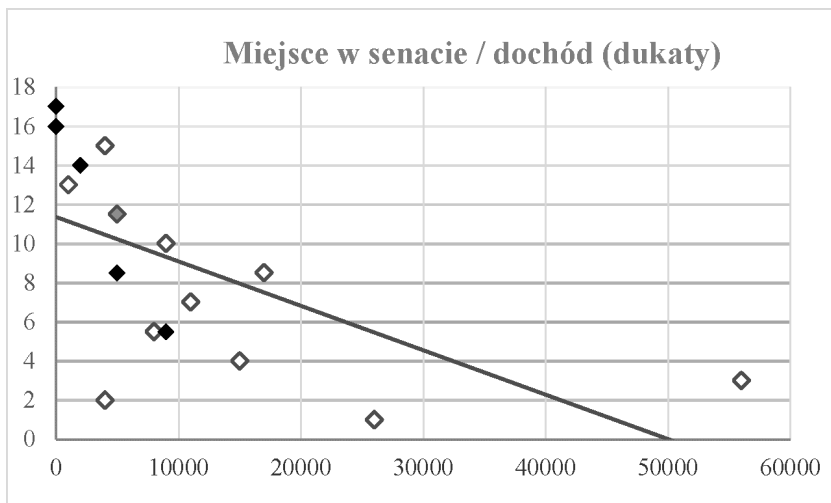
Wykres 2. **Biskupstwa koronne i litewskie według dochodu i daty fundacji**

Jeśli chodzi o korelację między dochodem a datą fundacji biskupstw, widać, że starsze biskupstwa koronne, z wyjątkiem najstarszego – poznańskiego – były intratniejsze, aniżeli później założone biskupstwa na Litwie i na Rusi. Korelacja sprawdza się w podobnym stopniu – z dość dużymi odchyleniami – dla hierarchii koronnej i litewskiej.

Z kolei z trzeciego wykresu wynika, że korelacja między dochodem a miejscem w senacie była ściślejsza dla episkopatu litewskiego, aniżeli dla koronnego. W sumie wynika z powyższej analizy, że senatorska hierarchia biskupów litewskich lepiej korespondowała z ich dochodami, aniżeli z datą fundacji. A jak było z przestrzenią diecezji?

Wykres 3. **Biskupstwa koronne i litewskie według dochodu i miejsca w senacie**

Pod względem zajmowanego obszaru, diecezja wileńska była największą w Europie⁴⁰. Według Stanisława Litaka, diecezja wileńska, o obszarze ok. 226 tys. km², 38 razy przekraczała wielkość diecezji chełmińskiej, a diecezji warmińskiej aż 48 razy⁴¹. Jednak w obrębie Wielkiego Księstwa Litewskiego różnice skali były znacznie mniejsze. Diecezja łucka zajmowała prawie połowę obszaru wileńskiego, a żmudzka jedną dziesiątą. Inna rzecz, że na wschodzie Rzeczypospolitej (czyli na terenach chrześcijaństwa wschodniego) sieć parafii łacińskich była dużo rzadsza aniżeli na zachodzie⁴². Przestrzeń diecezji kijowskiej w XVI wieku (przed stratami terytorialnymi Rzeczypospolitej

⁴⁰ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie*, s. 106-107; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich 966-1939*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 19, 1970, s. 292-295; S. Litak, *Kościół łaciński*, s. 45; T. Krahel, *Spory graniczne między diecezją żmudzka i wileńską w XVII-XVIII wieku*, „Soter”, 31, 2009, s. 126.

⁴¹ S. Litak, *Organizacja kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku ze szczególnym uwzględnieniem diecezji krakowskiej*, [w:] *Kościół katolicki w Małopolsce w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*, red. W. Kowalski, J. Muszyńska, Kielce-Gdańsk 2001, s. 17-35 (zob. zwłaszcza s. 25 i 31).

⁴² S. Litak, *Od Reformacji do Oświecenia*, s. 147-51.

w 1667 r./1686 r.) była porównywalna z wileńską, ale obecność Kościoła katolickiego na tych najdalej na wschód położonych terenach Rzeczypospolitej była znacznie słabsza⁴³.

Według obliczeń Jerzego Ochmańskiego roczny dochód biskupstwa wileńskiego w pierwszej połowie XVI wieku – pomimo jego rozległości – wynosił około 3 600 kóp groszy litewskich⁴⁴, co daje ok. 9 000 dukatów rzymskich. Dla porównania roczny dochód z biskupstwa krakowskiego, liczącego 54 tys. km², wynosił średnio w latach 1600-1800 aż 56 000 dukatów rzymskich i plasował biskupa krakowskiego na miejscu pierwszym, na równi z magnatami. Pod względem dochodu z biskupem krakowskim mógł się równać jedynie biskup wrocławski, którego diecezja rozciągała się na terytorium ok. 38 tys. km². Jednak diecezja wrocławska, choć związana z Polską organizacją kościelną, leżała – podobnie jak diecezja bakowska – poza granicami państwa polsko-litewskiego⁴⁵.

Porównanie dochodu uzyskanego przez biskupów wileńskich z dochodem biskupów krakowskich nasuwa konstatację, że biskupstwo wileńskie choć dużo rozleglejsze, było ubogim krewnym biskupstwa krakowskiego. Z drugiej strony warto zauważyć, że w tym samym okresie skarb wielkksiążęcy liczył ok. 14 000 kóp groszy litewskich rocznie⁴⁶. Dla jeszcze lepszego zobrazowania warto dodać, że roczne pobory członka kapituły wynosiły 50-200/250 kóp groszy litewskich⁴⁷. Zaś praczka kapitulna otrzymywała w nieco późniejszym okresie 4-6 kopy groszy litewskich rocznie⁴⁸. Choć pięć biskupstw koronnych było bogatszych niż stolec wileński, to biskup wileński ze względów materialnych mógł wzbudzać szacunek, a razie przynajmniej respekt.

Dochody biskupstw a ruch w episkopacie

Choć ruch w episkopacie był wypadkową wielu czynników, to z naszych badań wynika, że najważniejszym motorem awansu wewnątrz

⁴³ Zob. T. Długosz, *Z dziejów biskupstwa kijowskiego*, „Collectanea Theologica”, 13, 1932, nr 1-2, s. 70-89.

⁴⁴ J. Ochmański, *Powstanie i rozwój latyfundium*, s. 148-150.

⁴⁵ S. Litak, *Podziały administracyjne*, s. 558-560.

⁴⁶ J. Ochmański, *Powstanie i rozwój latyfundium*, s. 150.

⁴⁷ Ibidem. Cf. Idem, *Biskupstwo wileńskie*, s. 109.

⁴⁸ J. Ochmański, *Powstanie i rozwój latyfundium*, s. 150. Cf. Idem, *Biskupstwo wileńskie*, s. 109.

grupy biskupów był dochód. Na dochód, jako czynnik napędzający karierę, a zatem mający wpływ na obsadę, zwrócił również uwagę Fokciński, który biskupstwo kijowskie określił „jako prawie tytularne, o najmniejszych dochodach, które było zawsze początkiem kariery, a wyznaczeni kandydaci liczyli na szybkie przeniesienie na bardziej prestiżowe. W XVI wieku żaden z biskupów kijowskich nie posunął się dalej”⁴⁹. Warto jednak zaznaczyć, że wówczas – wbrew twierdzeniu Fokcińskiego – jeden z biskupów kijowskich jednak awansował. Był to Jan Andruszewicz (zm. ok. 1567), który został przeniesiony na biskupstwo łuckie. W XVII wieku – 6 czerwca 1633 roku – biskupstwo to objął, przechodząc z Kijowa, również Bogusław Radoszewski (ok. 1577-1638)⁵⁰.

Możemy śmiało konstatować, że śmierć (bądź rezygnacja lub ewentualnie usunięcie) jednego z biskupów uruchamiała łańcuch translacji biskupów do lepiej uposażonej diecezji, bądź ze stolicy biskupstwa do arcybiskupstwa. Choć Henryk Karbownik, z lekką przesadą, stwierdził, że w 1560 roku zawakowały prawie wszystkie biskupstwa w Polsce, z wyjątkiem płockiego, to jednak wskazał tendencję⁵¹. Albowiem *de facto* 23 maja 1560 roku wraz ze śmiercią biskupa krakowskiego Andrzeja Zbrzydowskiego zawakowało biskupstwo krakowskie. 17 lipca 1560 roku postąpił na nie Filip Padniewski uprzedni biskup przemyski⁵². Zaś biskupstwo przemyskie objął Walenty Herburt.⁵³ Niemniej trudno sobie wyobrazić, by biskup krakowski zamienił Kraków na stojący wyżej w hierarchii – ze względu na stolicę arcybiskupstwa – Lwów.

Po przeniesieniu metropolii z Halicza do Lwowa powstała konieczność ustalenia nowej hierarchii pomiędzy arcybiskupami gnieźnieńskim i lwowskim. Ostatecznie zajmowali oni w senacie odpowiednio miejsca pierwsze i drugie przed biskupami. Nim ustalona hierarchia okrzepła, arcybiskup gnieźnieński, którego dochód znacznie przewyższał dochody osiąganego przez arcybiskupa lwowskiego, postarał się o tytuł prymasa. Zdaniem Jacka Wiesiołowskiego, arcybiskup gnieźnieński chciał w ten

⁴⁹ H. Fokciński, *Królewscy kandydaci*, s. 20. Zob. też: H. E. Wyczański, *Pac (Pacewicz) Mikołaj*, PSB, t. 24, Wrocław 1979, s. 737.

⁵⁰ Z. Szostkiewicz, *Katalog biskupów obrz. łac. Przedrozbiorowej Polski*, Rzym 1954, s. 154.

⁵¹ H. Karbownik, *Ciężary stanu duchownego*, s. 103.

⁵² Z. Szostkiewicz, *Katalog biskupów*, s. 139, 206.

⁵³ *Ibidem*, s. 76.

sposób formalnie ugruntować swoje pierwszeństwo⁵⁴. Natomiast Marian Kallas twierdzi, że pierwszeństwo arcybiskupa gnieźnieńskiego przed lwowskim wynikało z wcześniejszej fundacji Gniezna⁵⁵. Być może chodziło również o kwestię tzw. prestiżu. W każdym razie prymasostwo wiązało się z przywilejami przysługującymi pierwszemu księciu. Ostatnio głos na ten temat zabrał Andrzej Rachuba, który zwrócił uwagę, że jednym z motywów dążności biskupów wileńskich do uzyskania tytułu prymasa była nie tyle rywalizacja z prymasami koronnymi, co chęć wzmocnienia własnej pozycji w Wielkim Księstwie Litewskim⁵⁶.

Po zawarciu Unii Lubelskiej w senacie po prymasie i arcybiskupie lwowskim na kolejnych miejscach zasiadali biskupi krakowski i wrocławski. Biskup wileński zajmował w senacie *alternatim* z biskupem poznańskim miejsca piąte i szóste. Warto nadmienić, że ci dwaj cieszyli się porównywalnymi dochodami. Biskup łucki *alternatim* z warmińskim zajmowali miejsca ósme i dziewiąte, żmudzki *alternatim* z chełmińskim miejsca jedenaste i dwunaste – znowu przy podobnych dochodach. Biskup smoleński był na ostatnim, siedemnastym miejscu. Zatem biskup wileński zajmował w hierarchii biskupstw litewskich miejsce pierwsze. Na tej podstawie co próźniejsi biskupi wileńscy czynili zakusy na tytuł *Primas Magni Ducatus Lithuaniae*⁵⁷.

Choć wejście do grona senatorów dawało wszystkim biskupom pewną możliwość wpływu na sprawy polityczne, to do królewskiego tronu faktycznie bliżej było biskupowi krakowskiemu, niżli arcybiskupowi lwowskiemu. Nie tylko ze względu na położenie geograficzne. Osiągany prze-

⁵⁴ J. Wiesiołowski, *Episkopat Polski XV w. jako grupa społeczna*, [w:] *Spoleczeństwo Polski Średniowiecznej*, t. 4, red. S. Kuczyński, Warszawa 1990, s. 236-237. Cf. T. Graff, *Episkopat monarchii jagiellońskiej w dobie soborów powszechnych XV wieku*, Kraków 2008, s. 92-106.

⁵⁵ M. Kallas, *Historia ustroju Polski*, Warszawa 2005, s. 175-178.

⁵⁶ A. Rachuba, *Prymas Wielkiego Księstwa Litewskiego – tytuł zwyczajowy, czy uzurpacja biskupów wileńskich?* [w:] *Urząd prymasa w Polsce. Geneza – oddziaływanie – znaczenie*, red. W. Graczyk, J. Marszałska, L. Zygnier, Warszawa-Ciechanów 2018, s. 61-67 (zob. zwłaszcza, s. 65).

⁵⁷ *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 1, red. P. Rabikauskas, Roma 1971, s. 20. Zob. M. Kosman, „*Primas Wielkiego Księstwa Litewskiego*”. *Z badań nad miejscem diecezji wileńskiej w metropolii gnieźnieńskiej*, [w:] *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, s. 283-292. Cf. M. Kosman, *Episkopat litewski*, s. 74, 76-77, 79. Zob. też. W. Pawlikowska-Butterwick, *Kariery polityczne i kościelne biskupów Wojciecha i Jerzego Radziwiłłów*. Por. A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym*, s. 36, 49-50, 167-168.

zeń dochód wpływał nie tylko na miejsce zajmowane w senacie, ale również na rezydencję (lub nie) w stolicy swej diecezji. Ordynariusze gorzej uposażonych biskupstw, np. żmudzkiego, kijowskiego czy arcybiskupstwa lwowskiego, rzadko rezydowali w swoich stolicach. Tytułem przykładu, Jan Andruszewicz, będąc już biskupem kijowskim, głównie przebywał przy katedrze w Wilnie, której był kanonikiem⁵⁸.

Drugi przykład jest też wymowny. Król Stefan Batory w liście z 4 grudnia 1577 roku prosił papieża Grzegorza XIII, by Adam Pilichowski po wstąpieniu na biskupstwo chełmskie mógł zatrzymać wszystkie beneficja. Z taką samą prośbą zwróciła się do papieża królowa Anna Jagiellonka. Kwestia chyba nie została wówczas rozstrzygnięta, bowiem kilka lat później król prośbę ponowił, a przy okazji postawił Pilichowskiemu warunek, by zamienił beneficjum warszawskie z Andrzejem Patrycyem Nideckim. Pilichowski z kolei napisał w tej sprawie do kardynała Giovanniego Francesca Commendonego⁵⁹. Kilka lat później Batory zwrócił się do papieża w sprawie Nideckiego. W liście z 13 października 1584 roku prosił Grzegorza XIII, aby Nidecki mógł zachować wszystkie beneficja⁶⁰. 13 marca 1585 roku i tę prośbę wsparła królowa Anna⁶¹. Dzień wcześniej – 12 marca 1585 roku – swoją prośbę w tej sprawie wystosował do papieża Nidecki⁶². Znamienny jest fakt, że Nidecki nominację na biskupstwo wendeńskie zgodził się przyjąć dopiero po uzyskaniu dyspensy dotyczącej zachowania wszystkich beneficjów niepołączalnych⁶³.

Z pewnością awans na biskupstwo wiązał się z dodatkowymi obowiązkami i z ograniczonymi możliwościami wywiązywania się z innych powinności. Niemniej biskupi ordynariusze nie kwapili się do rezygna-

⁵⁸ Por. J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie*, s. 45.

⁵⁹ L. Hajdukiewicz, *Nidecki Patrycy Andrzej*, PSB, t. 22, Wrocław 1977, s. 713-717; *Propozycje konsytorialne w XVI wieku*, wyd. H. Fokciński, Rzym 1994, przyp. 5, nr 20, s. 79; nr 31, s. 100-102.

⁶⁰ *Annales ecclesiastici quos post Caesarem S.R.E. Card. Baronium [...]*, t. 3, wyd. A. Theiner, Romae 1856, nr 76, s. 579-580.

⁶¹ Ibidem, nr 10, s. 628-629.

⁶² Ibidem, nr 10, s. 628.

⁶³ *Propozycje konsytorialne*, przyp. 3, nr 31, s. 100. W. Pawlikowska-Butterwick, *Równi i równiejsi, czyli jak koneksje na dworze królewskim pomagały duchownym w XVI wieku*, [w:] *Jagiellonowie i ich świat. Centrum a peryferie w systemie władzy Jagiellonów*, red. B. Czwojdrak, J. Sperka, P. Węcowski, Kraków 2018, s. 228.

cji z dodatkowych dochodów, stąd starali się o dyspensy⁶⁴. To świadczy o znaczeniu pieniądza. Intratniejsze trony biskupie były obiektem pożądania ambitniejszych hierarchów, na co król nie mógł być obojętny. Dochód był zatem jednym z najważniejszych czynników mających wpływ na obsadę biskupstw, wyjąwszy – czasem – prymasostwo. To zaś przekładało się na częstotliwość propozycji królewskich.

Inna rzecz – na co zwróciła uwagę Maria Koczerska – że, każda translacja wiązała się nie tylko z poprawą sytuacji materialnej biskupa, ale także stanowiła źródło dochodów dla papieżstwa, „gdyż duchowni ci byli zobowiązani do uiszczenia *servitia communia* i *servitia minuta*, odpowiednik annat, płaconych przez kanoników, w wysokości taksy dochodów danego biskupstwa, stanowiącej 1/3 dochodów rzeczywistych”⁶⁵. Annaty były świadczeniem okolicznościowym i uiszczanym jednorazowo przy obejmowaniu nowego beneficjum. Każda translacja zatem wiązała się z zasileniem skarbca Stolicy Apostolskiej⁶⁶.

Przyjmuje się, iż opłata kancelaryjna, wymagana w Stolicy Apostolskiej za wystawienie dokumentów prowizyjnych, mniej więcej korespondowała z dochodami biskupstwa – wyjąwszy relację między Gniezmem a Krakowem. Jednak te opłaty rzadko zmieniały się wraz ze wzrostem dochodów biskupich. Szczegółowe wyliczenia na temat wysokości obligacji serwicyjalnych posiadamy dla okresu 1417-1484. W świetle zestawień dokonanych przez Tomasza Graffa i Marka Daniela Kowalskiego, serwicie biskupów z diecezji litewskich plasowały się na najniższym poziomie i wynosiły 33,3 florena. Rzecz wymaga dalszych badań szczegółowych dla okresu późniejszego⁶⁷.

Kariery kościelne biskupów wileńskich, łuckich, żmudzkich, kijowskich i inflanckich

Przyjrzyjmy się teraz powiązaniom osobowym między biskupstwami litewskimi: wileńskim, żmudzkiem i inflanckim oraz wcielonymi do Korony w 1569 roku łuckim i kijowskim.

⁶⁴ Zob.: W. Pawlikowska-Butterwick, *Równi i równiejsi*, s. 221-247.

⁶⁵ M. Koczerska, *Biskup w Polsce późnego średniowiecza*, s. 116. Cf. S. Szczur, *Annaty papieskie w Polsce w XIV wieku*, Kraków 1998.

⁶⁶ H. Karbownik, *Ciężary stanu duchownego*, s. 103.

⁶⁷ T. Graff, *Episkopat monarchii jagiellońskiej*, s. 97-98; M. D. Kowalski, *Proventus Camerae Apostolicae debiti*, s. 71-92, 118.

Tab. 2. **Biskupi wileńscy, luccy, żmudzcy, kijowscy i inflanccy w okresie 1544-1632**⁶⁸

Nazwisko i Imię / okres życia	Lata pontyfikatu	Pochodzenie geograficzne	Ważniejsze etapy kariery kościelnej przed zapropnowa- niem/nomina- cją na biskupa	Ważniejsze etapy kariery kościelnej po biskupstwie
<i>Biskupi wileńscy:</i>				
Paweł Holszański, h. Hippocentaurus (1485/86 – †4 IX 1555)	15 III 1536 – †4 IX 1555	WKL	10 IX 1507 (zapropnowanie, dyspensa od ułomności wieku) 24 IV 1513 (konsekracja) – 15 III 1536 – bp lucki 18 IV 1519 – prałat archidiacon wileński 1536 – prałat prepozyt płocki przed 1 I 1537 – proboszcz w Skarbimierzu	

⁶⁸ Tabela sporządzona w oparciu o źródła rękopiśmienne przechowywane w Bibliotece im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie: Fond, 42 w którego skład wchodzi akta kapituły wileńskiej (F43-211 do F43-217) i drukowane: *Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, opr. J. Kurczewski, t. 2-3, Wilno 1910-1916; *Propozycje konsytorialne*, oraz literaturę: *Hierarchia catholica medii aevi, sive Summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ... e documentis tabularii praesertim vaticani collecta, digesta*, wyd. K. Eubel, et al., *Monasterii, sumptibus et typis librariae Regensbergianae 1913* (i odpowiednie tomy dalsze); J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912. J. Kurczewski, *Kościół Zamkowy czyli Katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, t. 1, Wilno 1908; Z. Szostkiewicz, *Katalog biskupów*; T. Długosz, *Z dziejów biskupstwa kijowskiego*, s. 70-73; *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV-XVI a.*, opr. V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, M. Paknys, Vilnius 2009; L. Jovaiša, *Šiaurės Indija Žemaičių žemėje. Katalikiškoji reforma žemaičių vyskupijoje*, Vilnius 2013; odpowiednie tomy *Polskiego Słownika Biograficznego*.

<p>Walerian Protasewicz, h. Drzewica (c. 1505 – †31 XII 1579)</p>	<p>XI 1555 (zapropo- nowanie) 10 IV 1556 (translacja) – †31 XII 1579</p>	<p>z Szuszkowa k. Krajska, WKL</p>	<p>1533-16 II 1546 – kanonik żmudzki 4 VIII 1537 – 28 IX 1555 – kanonik wileński 1545-26 III 1549 – prałat dziekan wileński 27 V 1549/1555 – 10 IV 1556 – bp łucki</p>	
<p>Jerzy Radziwiłł, h. Trąby (31 V 1556 – †21 I 1600)</p>	<p>31 XII 1579, 26 XII 1583 – 9 VIII 1591</p>	<p>Łukiszki, WKL</p>	<p>18 XII 1574 – 31 XII 1579 (prowizja) – bp koadiutor wileński</p>	<p>9 VIII 1591 22 V 1592 – †21 I 1600 – bp krakowski</p>
<p>Bernard Maciejowski, h. Ciołek (1548 – †19 I 1608)</p>	<p>1 IX 1597 (prowi- zja) – 23 V 1600 (<i>nominat</i>)</p>	<p>Lubelszczyzna, Korona Polska</p>	<p>8 I 1587/ 24 I 1588 – 23 V 1600 – bp łucki</p>	<p>23 V 1600 – 31 VII 1606 – bp krakowski 31 V 1606 – †19 I 1608 – abp gnieźnieński</p>
<p>Benedykt Woyna, h. Trąby (1554/1555 – †22 X 1615)</p>	<p>31 VII 1600 (prekonizacja) – †22 X 1615</p>	<p>k. Grodno, WKL</p>	<p>8 VII 1576 – 12 IV 1600 – prałat kustosz wileński 30 V 1586 – 11 VI 1591 – wikariusz i oficjał bpa Jerzego Radziwiłła 14 II 1586-1592 – administrator biskupstwa wileń- skiego <i>sede plena</i> 18 III 1594 – 26 IV 1600 – administrator biskupstwa wileńskiego sede vacante</p>	
<p>Eustachy Wollowicz, h. Bogoria</p>	<p>9 III 1616 (elekcja kapitulna) 18 V 1616</p>	<p>WKL</p>	<p>6 IX 1592 – 24 I 1597 – kanonik wileński</p>	

(1571/72 – †9/10 I 1630)	– †9/10 I 1630		19 VII 1597 – prałat kantor wileński 5 XII 1600 – prałat kustosz wileński 3 XII 1615 – 9 III 1616 – administrator bpstwa wileńskiego	
Abraham Woyna, h. Trąby (1569 – †14 IV 1649)	24 III 1631 (pro wizja) – †14 IV 1649	WKL	16 II 1599 – kanonik wileński 4 II 1608 – pleban w Obolcach 25 V 1611 – bp pomocniczy wileński 25 V 1611 – wyznaczony na biskupa meto- neński 18 III 1613 – wyświęcony na bpa metoneńskie- go 1626 – pleban w Remigole 20 VII 1626 – wyznaczony na bpa żmudzkiego	
Biskupi tuczy:				
Paweł Holszański, h. Hippocentaurus (1485/86 – 4 IX 1555)	10 IX 1507 (zapropozowanie) 24 IV 1513 (konsekracja) – 15 III 1536	WKL		18 IV 1519 – prałat archidiacon wileński 1536 – prałat prepozyt płocki przed 1 I 1537 – proboszcz w Skarbimierzu 15 III 1536 – †4 IX 1555 – bp wileński
Jerzy	28 IV 1536 –	z Chwalczewa,	3 X 1528	

Chwalczewski, h. Trąby (c. 1500 – †8/18 III 1549)	†8/18 III 1549	Korona Polska	– 18 VI 1537 – kanonik wileński 2 X 1533 – 18 VI 1537 – prałat kantor wileński	
Walerian Protasewicz, h. Drzewica (c. 1505 – †31 XII 1579)	27 V 1549/1555 – 10 IV 1556 (translacja)	z Szuszkowa k. Krajska, WKL	1533-16 II 1546 – kanonik żmudzki 4 VIII 1537 – 28 IX 1555 – kanonik wileński 1545 – 26 III 1549 – prałat dziekan wileński	XI 1555 (zapropo- nowanie) 10 IV 1556 (translacja) – †31 XII 1579 – bp wileński
Jan Andruszewicz, h. Dołęga (c. 1510 – † c. 1567)	13 IV 1556 – †1566/7		28 III 1537 – 27 IX 1544 – kanonik wileński nadliczbowy 27 VIII 1546 – 13 IV 1556 – bp kijowski	
Wiktoryn Wierzbicki, h. Radwan (1520 – †10 II 1587)	22 VIII 1567 – †10 II 1587	z powiatu drohic- kiego, Podlasie, WKL (do 1569)	20 VI 1558 – pleban w Widu- klach 12 VII 1560 – kanonik wileński 18 VII 1560 – kanonik żmudzki 5 II 1563 – prałat archidiakon łucki 13 IV 1563 – prałat archidiakon żmudzki 8 VI 1565 (pro wizja) – 22 VIII 1567 – bp żmudzki	
Bernard Maciejowski, h. Ciołek (1548 – †19 I 1608)	8 I 1587, 24 I 1588 – 23 V 1600	Lubelszczyzna, Korona Polska	1586 – święcenia	1 IX 1597 (prowi- zja) – 23 V 1600 – bp nominat wileński 23 V 1600 – 31 VII 1606 –

				bp krakowski 31 V 1606 – †19 I 1608 – abp gnieźnieński
Stanisław Gomoliński , h. Jelita (c. 1545 – †12 XII 1604)	30 VIII 1600 – †12 XII 1604	z Gomolina k. Piotrkowa, Korona Polska	1583 – kanonik krakowski 1589 – kanonik sandomierski 12 II 1590 – 31 VII 1591 – bp kamieniecki 31 VII 1591 – 30 VIII 1600 – bp chełmski	
Marcin Szyszkowski , h. Ostoja (1554 – †30 IV 1630)	5 VII 1604 – 18 VII 1607	ze Skarszewa k. Kalisza, Korona Polska	1584 – archidiakon zawichojski 29 XI 1586 – c. 5 VII 1604 – kanonik krakow- ski 5 XI 1595 – kanonik warmiński 7 VI 1603 – bp koadiutor łucki 24 XI 1603 – bp tytułarny Christopolis w Grecji; 9 V 1604 – wyświęcony	20 X 1606 (zapropozowanie) 18 VII 1607 (translacja) 27 IX 1607 (ingres) – 17 X 1616 – bp płocki 13 VIII 1616 (wybór) 17 X 1616 (prekonizacja) 7 XII 1616 (in- gres) – † 30 IV 1630 – bp krakowski
Paweł Wołucki , h. Rawicz (1559 – †15 XI 1622)	30 VII 1607 – 19 V 1616	Woj. rawskie, Korona Polska	5 XII 1594 – 1595 wyznaczony – bp kamieniecki 1595 – 30 VII 1607 – bp kamieniecki 7 IV 1601 – opat mogilski	19 V 1616 – †15 XI 1622 – bp wrocławski
Henryk Firlej , h. Lewart (1574 – †25 II 1626)	30 V 1616 – 9 I 1617	Korona Polska	1611 – prepozyt miechowski	9 I 1617 – 7 X 1624 – bp płocki 7 X 1624 – †25 II 1626 – abp gnieźnieński

<p>Andrzej Lipski, h. Grabie (1572 – †4 IX 1631)</p>	<p>20 II 1617 – 20 XI 1623</p>	<p>Korona Polska</p>	<p>scholastyk płocki 1603 – kanonik krakowski 1605 – kustosz gnieźnieński 1612 – scholastyk krakowski 1614 – kanonik sandomierski</p>	<p>20 XI 1623 – 2 XII 1630 – bp włocławski 2 XII 1630 – †4 IX 1631 – bp krakowski</p>
<p>Stanisław Lubieński (1573 – †16 IV 1640)</p>	<p>VI 1624 (wyzna- czony) VI 1624 (wyświęcony) – 30 VIII 1627 (translacja)</p>	<p>z Łubnej w ziemi sieradzkiej, Korona Polska</p>	<p>1599 – kanonik gnieźnieński 1608 – prepozyt gnieźnieński 1613 – kanonik krakowski 1618 – opat komendatoryjny w Tyńcu</p>	<p>30 VIII 1627 (translacja) 1 V 1628 (ingres) – †16 IV 1640 – bp płocki</p>
<p>Achacy Grochowski, h. Junosza (c. 1580 – †7 I 1633)</p>	<p>6 X 1627 – †7 I 1633</p>	<p>z Grochowiec w ziemi przemy- skiej, Korona Polska</p>	<p>1609 – kantor gnieźnieński prepozyt łączycy prepozyt sando- mierski 1613 – kanonik przemyski 1614 – kanonik krakowski 1618 – kantor przemyski 20 VIII 1624 – 6 X 1627– bp przemyski 1627 – prepozyt w Miechowie</p>	
<i>Biskupi żmudzcy:</i>				
<p>Wacław Wierzbicki, h. Radwan (†18 VII 1555)</p>	<p>13 IV 1534 (wyznaczony) 5 V 1534 (wy- święcony) – †18 VII 1555</p>	<p>WKL</p>	<p>13 XI 1524 – pleban w Grodnie 13 IV 1534 – pleban w Kiernowie 3 XI 1534 – pleban w Słucku</p>	<p>4 I 1537 – †18 VII 1555 – prałat archidiakon żmudzki 31 XII 1537 – po 5 VII 1554 – kanonik wileński</p>
<p>Jan Domanowski, h. Lubicz</p>	<p>13 IV 1556 – †X 1563</p>	<p>z Domanowa k. Brańska, Podlasie, WKL</p>	<p>1524 – pleban w Iwiu 20 IX 1525</p>	

<p>(c. 1495 – †X 1563)</p>			<p>pleban w Rudominie 14 VI 1527– pleban w Soko- łowie 17 V 1529 – zrezygnował przed 28 XI 1555 – prałat prepozyt wileński 1537 – pleban w Remigole 1544 – prałat prepozyt łucki przed 26 XI 1548 – kanonik wileński przed 1556 – pleban w Krożach przed 1554 – przed 1559 – pleban w Lidzie</p>	
<p>Stanisław Narkuski, h. Wieniawa (ok. 1516 – †IX 1564)</p>	<p>21 VI 1564 (wyznaczony) – †13 II 1565 (bp elekt)</p>	<p>WKL</p>	<p>5 XI 1538 – pleban w Tykocinie przed 13 X 1550 – przed 12 VII 1560 – kanonik wileński 1553-1559 – altarysta oszmiański 12 X 1557 – 10 XI 1558 – pleban w Ejszyszkach 9 V 1560 – prałat dziekan łucki 13 V 1560 – prałat archidiakon wileński 6 III 1564 – pleban św. Jana w Wilnie</p>	

<p>Wiktoryn Wierzbicki, h. Radwan (1520 – †10 II 1587)</p>	<p>8 VI 1565 (prowizja) – 22 VIII 1567</p>	<p>z powiatu drohickiego, Podlasie, WKL</p>	<p>20 VI 1558 – pleban w Widuklach 12 VII 1560 – kanonik wileński 18 VII 1560 – kanonik żmudzki 5 II 1563 – prałat archidiakon łucki 13 IV 1563 – prałat archidiakon żmudzki</p>	<p>22 VIII 1567 – †10 II 1587 – bp łucki</p>
<p>Jerzy Pietkiewicz, h. Działosza (1530 – †VII 1574)</p>	<p>14 XI 1567 (prowizja) 1568 (wyświęcony) – †VII 1574</p>	<p>z Ejszyszek, WKL</p>	<p>1561 – kanonik żmudzki 16 XI 1563 – przed 31 IX 1567 – kanonik wileński</p>	
<p>Melchior Giedroyc, h. Poraj (1537 – †6 IV 1609)</p>	<p>16 I 1576 (prowi- zja) 22 IV 1576 (wyświęcony) – †6 IV 1609</p>	<p>z powiatu giedroj- ckiego, WKL</p>	<p>1563 – pleban w Dubicy 1563 – pleban w Radunkach 8 II 1572 – prałat kustosz wileński 1571 – święcenia kapłańskie</p>	<p>9 XI 1579 – pleban w Giedro- yciach 9 XI 1579 – pleban w Widu- klach</p>
<p>Mikołaj Pac, h. Gozdawa (1569 – †6 IX 1624)</p>	<p>26 VI 1609 (wybrany) 29 III 1610 (zapropo- nowany) – 26 XI 1618 (rezygnacja)</p>	<p>WKL</p>	<p>27 VI 1596 – 4 VI 1623 – kanonik wileński 8 III 1602 (wybrany) 9 IX 1602 (zapro- ponowany) – ok. 1609 (rezy- gnacja) – bp sufragan wileński</p>	
<p>Stanisław Kiszka, h. Dąbrowa (1584 – †13 II 1626)</p>	<p>26 XI 1618 – (prowizja) 1619 (ingres) – †13 II 1626</p>	<p>WKL</p>	<p>12 VIII 1608 – kanonik wileński 15 XI 1616 – prałat prepozyt wileński, prepozyt gieranoński</p>	

<p>Abraham Woyna, h. Trąby (1569 – †14 IV 1649)</p>	<p>16 V 1626 – 24 III 1631 prowizja na biskupstwo wileńskie</p>	<p>WKL</p>	<p>16 II 1599 – kanonik wileński 4 II 1608 – pleban w Obolcach 25 V 1611 – bp pomocniczy wileński 25 V 1611 – wyznaczony na biskupa metoneński 18 III 1613 – wyświęcony na bpa metoneń- skiego 1626 – pleban w Remigole 20 VII 1626 – wyznaczony na bpa żmudz- kiego</p>	<p>24 III 1631 (prowizja) 14 X 1631 (in- gres) – †14 IV 1649 – bp wileński</p>
<p>Melchior Eliaszewicz Gejsz, h. Gejsz (1571 – †28 I 1633)</p>	<p>11 VI 1631 – †28 I 1633</p>	<p>WKL</p>	<p>pleban w Krożach kanonik żmudzki przed 30 IX 1611 – kanonik wileński 1614 – admini- strator diecezji żmudzkiej 15 XI 1616 – prałat kustosz wileński 15 VIII 1622 – prałat archidiakon wileński</p>	
<p>Biskupi kijowscy:</p>				
<p>Jan Andruszewicz, h. Dołęga (c. 1510 – † c. 1567)</p>	<p>27 VIII 1546 – 13 IV 1556</p>		<p>28 III 1537 – 27 IX 1544 – kanonik wileński nadliczbowy</p>	<p>13 IV 1556 – † c. 1567 – bp łucki</p>
<p>Mikołaj Pac, h. Gozdawa (1527</p>	<p>1557 – 1582 (usunięty)</p>	<p>WKL</p>	<p>przed 1549 – 12 II 1582 – pleban</p>	<p>1584 – † przed 20 IV 1585 – kasztelan</p>

– † przed 20 IV 1585)			w Nowogródku przed 12 III 1549 – przed 10 VI 1558 – prałat dziekan wileński przed 25 II 1561 – 12 II 1582 – prałat proboszcz wileński	smoleński
Jakub Woroniecki , h. Korybut (†1588)	1582/4 – 1588 – bp <i>nominat</i>	Korona Polska	kapelan Stefana Batorego sekretarz Stefana Batorego	
Józef Wereszczyński , h. Korczak (po 1531 – †26 III 1598)	5 VI 1592 (prekonizacja) – †1599	Korona Polska	przed 1577 – kanonik chełmski 1581 – opat klasztoru benedyktynów w Sieciechowie	
Krzysztof Kazimirski , h. Bibersztein (†15 VI 1618)	5 V 1599 (konfirmacja) 1606 (ingres) – †15 VI 1618	Korona Polska	1583 – kanonik tarnowski	
Bogusław Radoszewski , h. Oksza (1577 – † przed 19 IV 1638)	17 VI 1619 (prekonizacja) – 6 VI 1633	Korona Polska	prałat prepozyt kaliski c. 19 V 1608 – 1633 – opat benedyktyński na Łysej Górze	6 VI 1633 (translacja) – † przed 19 IV 1638 – bp lucki
Biskupi inflancy				
Aleksander Mieliński , h. Wezele (XI 1527 – †4 III 1584)	11 V 1583 – †4 III 1584	woj. kaliskie, Korona Polska	1557 – opat trzemeszeński 1559 – protonotariusz apostolski	
Andrzej Patrycy Nidecki , h. Korwin (27 XI 1522 – 6 II 1587)	20 V 1585 – †2 I 1587	z Oświęcimia, Korona Polska	1547 – kanonik kruszewicki 1551 – pleban w Szczurowie 1553 – altarysta w Krakowie 1560 – prałat	

			kustosz kielecki 1560 – prałat archidiakon śremski 1563 – kanonik warszawski 1568 – kanonik sandomierski 1569 – kanonik pułtuski 1569 – prepozyt w Ostrowie Mazowieckim 3 X 1570 – prałat archidiakon wileński 15 XI 1576 – prałat kustosz warszawski 6 V 1579 – prałat prepozyt warszawski 6 V 1579 – proboszcz w Tarczynie 31 X 1579 – prałat kantor warmiński 1583 – kanonik krakowski	
Otto Schenking, h. Trąby (1554 – †20 VI 1637)	8 IV 1588 (nomi- nacja) 19 II 1590 (prekonizacja) – †20 VI 1637	Kurlandia	1584 – prepozyt wendeński 6 II 1587 – admi- nistrator diecezji	1602 – opat sulejowski 1613 – opat witowski

W omawianym okresie biskupstwo wileńskie zawakowało sześć, a może nawet siedem razy, jeśli liczyć niedoszłe objęcie diecezji przez Bernarda Maciejowskiego. Biskupstwo łuckie zawakowało 12 razy, żmudzkie 10 razy (jeśli liczyć biskupa-elektę Stanisława Narkuskiego) i kijowskie cztery razy lub sześć (jeśli liczyć Jakuba Woronieckiego i Mikołaja Paca). Diecezja kijowska, która nie miała szczęścia do pasterzy – może ze względu na niski dochód lub na dalekie położenie na styku kultur – pozostawała przez wiele lat nieobsadzona. Biskupstwo

inflanckie zawakowało dwa razy (jeśli liczyć Aleksandra Mielnińskiego, który także nie zdołał objąć diecezji). W sumie przez pięć tronów biskupich przeszło 33 duchownych.

Najdłużej rządy w jednej diecezji sprawowali Otto Schenking – 47/ 49 lat w Inflantach – oraz Melchior Giedroyc – 33 lata na Żmudzi. Dla tych obu duchownych ich jedyne biskupstwo było szczytem kariery. Natomiast w sumie (od momentu zaproponowania) równie długo trzymał pastorał Paweł Holszański – aż 48 lat. Holszański, który urodził się w pańskiej rodzinie ok. 1485/86 roku, dostał propozycję objęcia biskupstwa w wieku ok. 18 lat... 10 września 1507 roku otrzymał prowizję na biskupstwo łuckie, które w pełni objął 24 kwietnia 1513 roku, a po 29 latach – 15 marca 1536 roku został przeniesiony do Wilna. Tam jego rządy trwały przez kolejnych 19 lat do śmierci, która nastąpiła 4 września 1555 roku.

O wiele dłużej musieli czekać na infułę Jan Domanowski i Melchior Geysz. Obaj przekroczyli sześćdziesiątkę, zanim zostali biskupami żmudzkiemi. Na tym stolcu ich awans się skończył. W sumie 17 spośród 33 duchownych poprzestało na jednym biskupstwie. Dla większości z tych siedemnastu, objęcie biskupstwa było szczytem kariery, z wyjątkiem biskupów tzw. nominatów kijowskich Jakuba Woronieckiego oraz Mikołaja Paca, który ostatecznie został przekonany do rezygnacji (17 kwietnia 1584⁶⁹). W zamian za biskupstwo otrzymał kasztelanię smoleńską, gwarantującą mu miejsce w senacie⁷⁰. Cieszył się nią jednak niedługo, bo zmarł przed 20 kwietnia 1585 roku⁷¹. O jego stosunku do

⁶⁹ *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 7, cz. 3, ed. E. Kuntze, Cracoviae 1939-1950, nr 123, s. 178-180. Cf. Z. Wojtkowiak, *Maciej Strykowski – dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kalendarium życia i działalności*, Poznań 1990, s. 150; K. R. Prokop, *Pseudo-episcopus Kiioviensis: w kwestii daty rezygnacji z biskupstwa i śmierci nominata kijowskiego Mikołaja Paca*, „Lituano Slavica-Posnaniensia”, 11, 2005, s. 241-254 (zob. zwłaszcza s. 249); W. Pawlikowska, *Marriage or Mitre?*, s. 699-727.

⁷⁰ J. Morawski, *Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 4, Poznań 1863, s. 324. Cf. K. R. Prokop, *Biskupi kijowscy obrządku łacińskiego XIV-XVIII w. Szkice biograficzne*, Biały Dunajec-Ostróg 2003, s. 52. Szerzej: W. Pawlikowska, *Marriage or Mitre?*, s. 699-727.

⁷¹ H. E. Wyczański, *Pac (Pacewicz) Mikołaj*, s. 737; K. R. Prokop, *Pac Mikołaj*, [w:] K. R. Prokop, *Rzymskokatolicki biskupi ordynariusze diecezji na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów (do czasów I wojny światowej)*, Warszawa-Drohiczyn 2014, s. 291-292.

Unii Lubelskiej pośrednio świadczy fakt braku podpisu Paca pod aktem Unii. Był on również znany z tego, że jako „biskup nominat kijowski”, nawet po 1569 roku, zatem po przyłączeniu kijowszczyzny do Korony, zasiadał w radzie stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego⁷².

Dziewięciu biskupów awansowało z mniej intratnego biskupstwa na bardziej dochodowe. Siedmiu duchownych zostało przeniesionych aż dwukrotnie, zaś Bernard Maciejowski, jeśli liczyć starania o tron wileński, otarł się o cztery diecezje. Dwóch duchownych – Henryk Firlej i Bernard Maciejowski – sięgnęło prymasostwa. Obaj startowali z biskupstwa łuckiego. Firlej dotarł do Gniezna poprzez diecezję płocką, a Maciejowski poprzez krakowską. Efekt drabiny dobrze widać w propozycjach Zygmunta Augusta w latach 1555-1556. Po śmierci biskupa wileńskiego Pawła Holszańskiego z Łucka do Wilna postąpił Walerian Protasewicz. Zaś biskupem łuckim został Jan Andruszewicz, a na zawakowane przez niego biskupstwo kijowskie został zaproponowany Mikołaj Pac. Przed zawarciem Unii Lubelskiej dwaj biskupi łuccy postąpili na stolec wileński. Natomiast po niepowodzeniu Maciejowskiego w Wilnie, Łuck stał się stacją w drabinie awansu do lepiej uposażonych biskupstw koronnych i jego włodarze już nie pochodzili z Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Ruch w episkopacie koronnym był znacznie bardziej wartki aniżeli w litewskim. Tam, spośród dziesięciu biskupów żmudzkich w tym okresie, aż ośmiu zostało na tym stolcu aż do śmierci. Wiktoryn Wierzbicki awansował do Łucka – tuż przed Unią Lubelską. Tylko jednemu biskupowi żmudzkiemu – Abrahamowi Woynie – udało się przejść do Wilna. Natomiast z Wilna został przeniesiony tylko Jerzy Radziwiłł – aż do Krakowa.

Znam tylko jeden przykład duchownego, który zrezygnował z możliwości objęcia biskupstwa bardziej intratnego i stojącego wyżej w hierarchii. A nawet i w tym przypadku decydującym czynnikiem była kwestia finansowa. Wraz z nominacją ówczesnego biskupa łuckiego Andrzeja Lipskiego na diecezję wrocławską, król postanowił obsadzić

⁷² Zob. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 1: *Okresy bezkrólewia*, opr. H. Lulewicz, Warszawa 2006, s. 42, 65, 70; *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 2: *Okresy panowania królów elekcyjnych XVI-XVII wiek*, opr. H. Lulewicz, Warszawa 2009, s. 72. Cf. O. Halecki, *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569*, Kraków 1915, s. 197, 228. H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569-1588*, Warszawa 2002, s. 133-134; 345-346.

Łuck biskupem przemyskim Janem Wężykiem. Kiedy jednak nominat (10 marca 1623) dowiedział się, „że ustępujący biskup łucki za zgodą króla zastrzegł sobie prawo do trzech czwartych dochodów z biskupstwa aż do chwili uzyskania konfirmacji od Stolicy Apostolskiej, poprosił króla, by pozostawił go na biskupstwie przemyskim”⁷³.

Przed niemałym dylematem stanęli duchowni, którzy otrzymali nominację na prymasostwo stojące najwyżej w hierarchii biskupstw, acz gorzej uposażone od biskupstwa krakowskiego. Dla Maciejowskiego objęcie u schyłku życia tronu gnieźnieńskiego, choć wiązało się z pogorszeniem sytuacji materialnej, mogło być jednak połączaniem ambicji. Choćby przez rok i trzy miesiące⁷⁴. Z pewnością prymasostwo cieszyło się większym prestiżem od biskupstwa krakowskiego, pomimo znacznie mniejszego dochodu.

Ciekawe jednak, że z takiej możliwości awansu nie skorzystał w 1626 roku biskup łucki, potem płocki, a następnie krakowski Marcin Szyszkowski. Prymasostwo otrzymał w 72 roku życia, jak się okazało na cztery lata przed śmiercią. Być może propozycja przyszła zbyt późno. A może przeważał czynnik finansowy. W każdym razie Szyszkowski, inaczej niż Maciejowski, odmówił i pozostał przy biskupstwie krakowskim⁷⁵.

Na drugim końcu spektrum uposażenia, Mikołaj Pac w ogóle nie podjął zabiegów o uzyskanie prowizji papieskiej na biskupstwo kijowskie – może ze względu na koszty z tym związane, a może ze względu na swoją rosnącą sympatię dla Reformacji protestanckiej⁷⁶.

O tym, jak zaskakujące potrafią być zwroty akcji, niechaj poświadczy przykład z nieco wcześniejszego okresu. Wacław Wierzbicki 8 kwietnia 1533 roku uzyskał możliwość objęcia biskupstwa kijowskiego, gdzie miał zostać następcą Jerzego Talata, który z kolei po śmierci Mikołaja Radziwiłła administrował kościołem na Żmudzi.

⁷³ W. Graczyk, *Stanisław Lubieński*, s. 43. Zob. K. R. Prokop, *Rzymskokatolicki biskupi*, 2014, s. 262.

⁷⁴ Por. J. Obłąk, *Kardynał Bernard Maciejowski jako biskup krakowski*, Olsztyn 2008, s. 68, 74-77. Cf. P. Guzowski, *Bernard Maciejowski i Mikołaj Zebrzydowski*, s. 90.

⁷⁵ J. Dorobisz, W. Kaczorowski, *Sieradzanie – arcybiskupami gnieźnieńskimi za panowania Wazów: 1587-1668*, [w:] *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, s. 263-281 (zob. zwłaszcza s. 267); W. Pawlikowska-Butterwick, 'Lithuanians', *'Foreigners' and Ecclesiastical Office*.

⁷⁶ Cf. Z. Wojtkowiak, *Maciej Strykowski*, s. 150; K. R. Prokop, *Rzymskokatolicki biskupi ordynariusze*, 2014, s. 291-292; W. Pawlikowska, *Marriage or Mitre?*

Jednak ostatecznie nie doszło do objęcia tronu biskupiego przez Talata, bowiem ten zmarł latem 1533 roku. Toteż Wierzbicki, czekający na potwierdzenie, został wysunięty na biskupstwo żmudzkie, a kijowskie zaoferowano innemu duchownemu – Franciszkowi ze Lwowa⁷⁷.

Wielu biskupów awansowało przez kapitułę wileńską, która była prawdziwym gniazdem episkopatu litewskiego, aczkolwiek w przypadku Wacława Wierzbickiego można sądzić, że dopiero biskupstwo żmudzkie otwarło podwoje do katedry wileńskiej. Jednak, dziewięciu jego następców na stolcu miednickim, w chwili objęcia diecezji, było już kanonikami lub prałatami wileńskimi. Spośród siedmiu biskupów wileńskich, tylko Jerzy Radziwiłł i Bernard Maciejowski nie byli wcześniej członkami kapituły wileńskiej – weszli od razu do episkopatu. Paweł Holszański dostał prowizję na biskupstwo łuckie, nim wszedł do kapituły wileńskiej, ale czterej jego następcy byli wcześniej członkami tejże kapituły. Po przyłączeniu biskupstwa łuckiego do Korony, żaden członek kapituły wileńskiej nie został biskupem łuckim. Analogicznie w przypadku biskupstwa kijowskiego. Po Mikołaju Pacu biskupami zostali duchowni z Korony, nie będący wcześniej kanonikami lub prałatami wileńskimi. Z kolei spośród trzech biskupów inflanckich, Andrzej Nidecki wcześniej zaliczył kanonię wileńską do swojej imponującej puli beneficjów⁷⁸. Aczkolwiek wydawać by się mogło, że typowa droga do biskupstwa wiodła przez kanonie i prałatury oraz inne atrakcyjne beneficja, to nie można pomijać pracy na rzecz króla i szeroko pojmowanego dworu. Jedna z dróg prowadziła poprzez działalność na rzecz panującego i szeroko rozumiane zasługi. Choć związki biskupów litewskich z kancelarią wielkoksiażęcą były słabsze aniżeli w Koronie. Wiąże się z pytaniem, ile duchownego było w kanoniku, prałacie i biskupie⁷⁹.

Z pewnością wstąpienie na biskupstwo, które wiązało się z podwójną podległością (władzy świeckiej i duchownej), otwierało przed duchownymi nowe możliwości działalności publicznej⁸⁰. Niewątpli-

⁷⁷ K. R. P r o k o p, *Rzymskokatolicy biskupi ordynariusze*, 2014, s. 264.

⁷⁸ Cf. W. P a w l i k o w s k a, *The Challenge of Trent and the Renewal of the Catholic Church in the Grand Duchy of Lithuania: The Higher Clergy of Vilnius and the Problems of Plural Benefices and Residence in the Sixteenth Century*, „Bažnycios Istorijos Studijos”, t. 4, 2011, s. 37-55.

⁷⁹ W. P a w l i k o w s k a - B u t t e r w i c k, *Równi i równiejsi*.

⁸⁰ Zob. A. D y b k o w s k a, *O powoływaniu biskupów*, s. 117.

wie doświadczenie zdobyte podczas pracy w kancelarii królewskiej, np. w roli sekretarza, przygotowywało do pełnienia roli senatora, zaś zasiadanie w kapitułach uwrażliwiało duchownego na problemy duchowieństwa, w przyszłości czyniąc zeń lepszego pasterza. Natomiast znajomości z ludźmi wpływowymi mogły torować drogę do biskupiego stolca i senatorskiego fotela⁸¹.

Trudno również oprzeć się na hipotezie Andrzeja Wyczańskiego (która jednak wymaga dalszych badań), że często decydującym czynnikiem było pochodzenie i koligacje rodzinne⁸². Umocowanie rodowe mogło być pomocne, jednak nie należy wykluczać awansu wynikającego z umiejętności. Czy te czynniki w ogóle można traktować osobno? Spośród interesujących mnie luminarzy wywodzących się z Wielkiego Księstwa Litewskiego tylko Jerzy Radziwiłł od razu został biskupem-koadiutorem, a potem ordynariuszem wileńskim. To jednak nie powinno nas specjalnie dziwić. Ten książę i późniejszy kardynał był reprezentantem zdecydowanie najmożniejszego rodu spośród całej grupy, a jednocześnie uchodzi za zaangażowanego pasterza i reformatora. Natomiast jeszcze nie widać wyraźnej tendencji w zbadanej grupie do „specjalizacji” rodziny w kolekcjonowaniu stolców biskupich. Tylko Woynowie, Wierzbiccy i Pacowie mieli po dwóch biskupów (lub „biskupów nominatów”); inne rodziny musiały się zadowolić jednym⁸³.

Podsumowanie

Mniej liczna hierarchia litewska była mniej ruchliwa niż koronna. Widać tendencję do dalszego zmniejszenia ruchu wewnątrz episkopatu litewskiego po tym, jak biskupstwa łuckie i kijowskie zostały wcielone do Korony Polskiej. Od 1636 roku jednak zaczęło funkcjonować jako początkowa stacja awansu biskupstwo smoleńskie (tym bardziej, że po 1654 roku ta daleko położona diecezja była niedostępna, i potem mocno okrojona). Diecezja inflancka, także dotknięta długimi wojna-

⁸¹ A. Wyczański, *Między kulturą a polityką. Sekretarze królewscy Zygmunta Starego (1506-1548)*, Warszawa 1990, s. 135-150; W. Pawlikowska-Butterwick, *Równi i różniejsi*; J. Dorobisz, *Kariery dygnitarzy duchownych koronnych Wazów*, s. 30-31.

⁸² A. Wyczański, *Polityka i Kościół*, s. 63.

⁸³ Wychodząc nieco poza omawiany okres, do końca XVII w. Pacowie mieli dalszych dwóch biskupów oraz jednego tzw. nominata. Zob. W. Pawlikowska, *Marriage or Mitre?*

mi, długo zachowała swoją lokalną specyfikę, co było odzwierciedlone w doborze biskupów. Wydaje się jednak, że także w Wielkim Księstwie Litewskim, nie tylko w Koronie, dochód był głównym czynnikiem awansów na pierwszy i kolejne stolce biskupie. Oprócz przypadków translacji, kwestia pieniądza ujawniła się także w staraniach duchownych zaproponowanych na gorzej uposażone biskupstwa o zachowanie dotychczasowych beneficjów. Niektórzy z nich nadal rezydowali przy katedrze wileńskiej jako prałaci lub kanonicy. Służba w kapitule nieraz pokrywała się ze służbą na dworze monarszej – nie zawsze jest łatwo odróżnić te czynniki awansu. O ile najwyżej urodzeni panowie mieli ułatwioną drogę do najbardziej dochodowych i prestiżowych biskupstw, posługi publiczne i kapłańskie dawały duchownym ze skromniejszych rodzin szansę na ukoronowanie kariery kościelnej na stolcu biskupim.

Dalszych badań wymaga także kwestia, na którą zwrócili uwagę Liudas Jovaiša oraz Michał Hankus – zmiany w tzw. modelu biskupa⁸⁴. Dostrzegalne jest bowiem przeobrażenie z mobilnego biskupa humanisty/senatora w biskupa rezydenta-reformatora. W XVII wieku było w biskupach więcej z duchownego, aniżeli w stuleciu poprzednim. Stało się zapewne za sprawą Trydentu, który zwiększył władzę biskupów, a zarazem poszerzył ich obowiązki. Jednak warto zastrzec, że większość niekoniecznie pasowała do tego modelu, nawet jeśli wybitne jednostki potrafiły nadać ton epoce. W danym okresie, przeciwny biskup nie musiał być wzorcowym pasterzem⁸⁵.

⁸⁴ L. Jovaiša, *Biskup*, s. 70-71. Zob. też. idem, *Castus, doctus, diligens, devotus: tridentinio sielovadininko tipo formavimas(is) Žemaičių vyskupijoje*, [w:] *Tridento visuotinio Bažnyčios susirinkimo (1545-1563) įtaka Lietuvos kultūrai*, red. A. Aleksandravičiūtė, Vilnius 2009, s. 206-220; M. Hankus, *Święty Stanisław jako kontrreformacyjny wzór biskupa doskonałego w literaturze oraz fundacjach artystycznych biskupów krakowskich i ich otoczenia*, [w:] *Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*, t. 1, s. 387-427.

⁸⁵ Cf. K. Gołąbek, *Antywzorzec biskupa w instrukcji kapituły krakowskiej na synod piotrkowski 1551 r.*, „Przegląd Historyczny”, 101, 2010, z. 1, s. 13-52.

BIBLIOGRAFIA**Źródła rękopiśmienne**

Biblioteka im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie: F43-211 do F43-217.

Źródła drukowane

Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, t. 1: *Okresy bezkrólewi*, opr. H. Lulewicz, Warszawa 2006.

Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, t. 2: *Okresy panowania królów elekcyjnych XVI-XVII wiek*, opr. H. Lulewicz, Warszawa 2009.

Annales ecclesiastici quos post Caesarem S.R.E. Card. Baronium [...], t. 3, wyd. A. Theiner, Romae 1856.

Censvra albo zdanie y uwazenie Prokopa Bartłomieiwicza, o nominacyey biskupa Wileńskiego, przez Je[g]o M. X. Podkanclerzego koronnego uczynioney, y przestroga do Ich Mości Panow obywatelow W. X. Lith. z strony urazu praw, y napotym niebezpieczeństwa ich, [b.m.w.] 1598, oprac. S. Narbutas, „Senoji Lietuvos literatura”, t. 5: *Šešiolikto amžiaus raštija*, Vilnius 2000, s. 414-420.

Dokumenty fundacyjne diecezji smoleńskiej, wyd. B. Kumor, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 17, 1968, s. 257-267.

Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju, opr. J. Kurczewski, t. 2-3, Wilno 1910-1916.

Kromer Marcin, *Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa polskiego księgi dwie*, przekład Stefan Kazikowski, Olsztyn 1977.

Monumenta Poloniae Vaticana, t. 7, cz. 3, ed. E. Kuntze, Cracoviae 1939-1950.

Propozycje konsystorialne w XVI wieku, wyd. H. Fokciński, Rzym 1994.

Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae, t. 1, red. P. Rabi-kauskas, Roma 1971.

Literatura

1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000.
Bergin J., *The Counter-Reformation Church and Its Bishops*, „Past & Present”, 165, 1999, s. 30-73.

Błaszczyk G., *Charakterystyka biskupów żmudzkich 1417-1609*, „Lithuania”, R. 2-3, 1-4 (1991-1992), s. 256-263.

Błaszczyk G., *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku. Ustrój*, Poznań 1993.

Długosz T., *Biskupi polscy w XVII i XVIII w. Obsada. Dyspensy. Taksy*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 5, 1958, z. 4, s. 73-98.

- Długosz T., *Dzieje diecezji smoleńskiej*, Lwów 1937.
- Długosz T., *Z dziejów biskupstwa kijowskiego*, „Collectanea Theologica”, 13, 1932, nr 1-2, s. 70-89.
- Dorobisz J., *Kariery dygnitarzy duchownych koronnych Wazów*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, 16, 2019, 2, s. 29-45.
- Dorobisz J., W. Kaczorowski, *Sieradzanie – arcybiskupami gnieźnieńskimi za panowania Wazów: 1587-1668*, [w:] *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000, s. 263-281.
- Dybkowska A., *O powoływaniu biskupów za panowania Zygmunta Augusta*, [w:] *Między monarchią a demokracją: studia z dziejów Polski XV-XVIII wieku*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994.
- Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*, t. 1-2. red. M. Walczak, Kraków 2016.
- Episcopal Reform and Politics in Early Modern Europe*, red. J. M. DeSilva, Kirksville 2012.
- Fokciński H., *Czynności podejmowane w Kurii rzymskiej przed nadaniem beneficjów konsystorialnych oraz informacje o zachowanej dokumentacji do początków XVII wieku*, [w:] *Super Omnia Veritas. Księga dedykowana Księdzu Profesorowi Tadeuszowi Śliwie w 90. rocznicę urodzin i 50-lecie pracy naukowej*, red. Józef Wołczański, Lwów-Kraków 2015, s. 232-256.
- Fokciński H., „*Jus patronatus*” jako prawna podstawa mianowania na wyższe godności kościelne w Polsce w świetle dokumentacji watykańskiej z lat 1673-1674, „*Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne*”, 14, 2007, 1, s. 71-83.
- Fokciński H., *Królewscy kandydaci na biskupstwo kijowskie obrządku łacińskiego w drugiej połowie XVI wieku*, „*Wschodni Rocznik Humanistyczny*”, 2, 2005, s. 9-27.
- Gołąbek K., *Anty wzorzec biskupa w instrukcji kapituły krakowskiej na synod piotrkowski 1551 r.*, „*Przegląd Historyczny*”, 101, 2010, z. 1, s. 13-52.
- Graczyk W., *Stanisław Łubieński - pasterz, polityk i pisarz 1574-1640*, Kraków-Tyniec 2005.
- Graff T., *Episkopat monarchii jagiellońskiej w dobie soborów powszechnych XV wieku*, Kraków 2008.
- Grzywacz J., *Nominacja biskupów w Polsce przedrozbiorowej*, Lublin 1960, s. 109.
- Guzowski P., *Bernard Maciejowski i Mikołaj Zebrzydowski – biografie (prawie) równoległe*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, E. Dubas-Urwanowicz, Białystok 2003, s. 71-93.
- Hajdukiewicz L., *Nidecki Patrycy Andrzej*, PSB, t. 22, Wrocław 1977, s. 713-717.
- Halecki O., *Przylączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569*, Kraków 1915.

- Hankus M., *Święty Stanisław jako kontrreformacyjny wzór biskupa doskonałego w literaturze oraz fundacjach artystycznych biskupów krakowskich i ich otoczenia*, [w:] *Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*, t. 1, red. M. Walczak, Kraków 2016, s. 387-427.
- Harmes M.K., *Bishops and Power in Early Modern England*, London 2013.
- Hierarchia catholica medii aevi, sive Summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ... e documentis tabularii praesertim vaticani collecta, digesta*, wyd. K. Eubel, et al., Monasterii, sumptibus et typis librariae Regensbergianae 1913 (i odpowiednie tomy dalsze).
- Ivinskis Z., *Merkelis Giedraitis arba Lietuva dviemy amžiy sąvartojė*, [w:] Idem, *Rinkiniai raštai*, t. 4: *Krikščionybė Lietuvoje*, Roma 1987, s. 313-391.
- Ivinskis Z., *Vilniaus ir Medininkų vyskupai iki XVI amžiaus*, [w:] Idem, *Rinkiniai raštai*, t. 4: *Krikščionybė Lietuvoje*, Roma 1987, s. 214-222.
- Jovaiša J., *Biskup*, [w:] *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, red. V. Ališauskas et al., tłum. P. Bukowiec, B. Kałeba, B. Piaśicka, Kraków 2006.
- Jovaiša L., *Castus, doctus, diligens, devotus: tridentinio sielovadininko tipo formavimas(is) Žemaičių vyskupijoje*, [w:] *Tridento visuotinio Bažnyčios susirinkimo (1545-1563) įtaka Lietuvos kultūrai*, red. A. Aleksandravičiūtė, Vilnius 2009, s. 206-220.
- Jovaiša L., *Šiaurės Indija Žemaičių žemėje. Katalikiškoji reforma žemaičių vyskupijoje*, Vilnius 2013.
- Kalinowski J., *Wawrzyniec Gembicki jako biskup chełmiński i pomezkańskiej diecezji wieczysty administrator (1600-1610)*, Toruń 2011.
- Kallas M., *Historia ustroju Polski*, Warszawa 2005.
- Karbownik H., *Ciężary stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od roku 1381 do połowy XVII wieku*, Lublin 1980.
- Koczerska M., *Biskup w Polsce późnego średniowiecza na tle porównawczym*, [w:] *Kolory i struktury średniowiecza*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2004.
- Korczak L., *Litewska rada wielkksiążęca w XV wieku*, Kraków 1998.
- Kosman M., „*Primas Wielkiego Księstwa Litewskiego*”. *Z badań nad miejscem diecezji wileńskiej w metropolii gnieźnieńskiej*, [w:] *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000, s. 283-292.
- Kosman M., *Episkopat litewski za Wazów*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Historia”, 26, 1988, s. 71-83.
- Kowalski M. D., *Nieznany dokument papieski dla Andrzeja, pierwszego biskupa Seretu i Wilna, i powstanie biskupstwa wileńskiego*, „*Studia Źródłoznawcze*”, 53, 2015.
- Kowalski M. D., *Proventus Camerae Apostolicae debiti. Oplaty duchowieństwa polskiego na rzecz papieżstwa w latach 1417-1484*, Kraków 2010.

- Kracik J., *Duchowieństwo Kielecczyny w XVII-XVIII wieku. Formacja zamierzona a środowiskowa*, [w:] *Księga jubileuszu stulecia diecezji kieleckiej (1883-1983)*, Kielce 1986, s. 57-65.
- Krahel T., *Spory graniczne między diecezją żmudzka i wileńską w XVII-XVIII wieku*, „Soter”, 31, 2009.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich 966-1939*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 19, 1970.
- Kunze E., *Utworzenie biskupstwa wendeńskiego przez Stefana Batorego*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, s. 443-467.
- Kurczewski J., *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912.
- Kurczewski J., *Kościół Zamkowy czyli Katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, t. 1, Wilno 1908.
- Lietuvos katalikų dvasininkai XIV-XVI a.*, opr. V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, M. Paknys, Vilnius 2009.
- Litak S., *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996.
- Litak S., *Od Reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994.
- Litak S., *Organizacja kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku ze szczególnym uwzględnieniem diecezji krakowskiej*, [w:] *Kościół katolicki w Małopolsce w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*, red. W. Kowalski, J. Muszyńska, Kielce-Gdańsk 2001, s. 17-35.
- Litak S., *Podziały administracyjne kościoła łacińskiego w Polsce około 1772 r.* „Kwartalnik Historyczny”, 89, 1982, z. 4, s. 558-560.
- Lulewicz H., *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569-1588*, Warszawa 2002.
- Makarczyk I., *Warmia w okresie rządów biskupa Mikołaja Szyszkowskiego (1633-1643)*, Olsztyn 2017.
- Moraczewski J., *Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 4, Poznań 1863.
- Obłak J., *Kardynał Bernard Maciejowski jako biskup krakowski*, Olsztyn 2008.
- Ochmański J., *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972.
- Ochmański J., *Powstanie i rozwój latyfundium biskupstwa wileńskiego (1387-1550). Ze studiów nad rozwojem wielkiej własności na Litwie i Białorusi w średniowieczu*, Poznań 1963.
- Opaliński E., *Modele karier senatorów duchownych w XVI i XVII wieku*, [w:] *Sejm Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów a europejskie reprezentacje stanowe*, red. D. Kupisz, W. Uruszczak, Warszawa 2019, s. 157-192.
- Paknys M., *Wczesny okres chrystianizowania się Wielkiego Księstwa Litewskiego (koniec XIV w. – pierwsza połowa XVI w.)*, [w:] *Dzieje chrześcijaństwa na Litwie*, red. V. Ališauskas, tłum. K. Korzeniewska, Warszawa 2014.

- Pawlikowska W., *Marriage or Mitre? The Careers of Bishops from the Pac Family in the Grand Duchy of Lithuania during the Reformation and Counter-Reformation*, „Slavonic and East European Review”, 99, 2021, nr 4, s. 699-727.
- Pawlikowska W., R. Butterwick, *Introduction*, [w:] *Social and Cultural Relations in the Grand Duchy of Lithuania. Microhistories*, red. R. Butterwick, W. Pawlikowska, New York-London 2019, s. 1-10.
- Pawlikowska W., *The Challenge of Trent and the Renewal of the Catholic Church in the Grand Duchy of Lithuania: The Higher Clergy of Vilnius and the Problems of Plural Benefices and Residence in the Sixteenth Century*, „Bažnyčios Istorijos Studijos”, t. 4, 2011, s. 37-55.
- Pawlikowska-Butterwick W., ‘Lithuanians’, ‘Foreigners’ and Ecclesiastical Office: Law and Practice in the Sixteenth-Century Grand Duchy of Lithuania, „Journal of Ecclesiastical History”, 68, 2017, nr 2, s. 285-305.
- Pawlikowska-Butterwick W., *Kariery polityczne i kościelne biskupów Wojciecha i Jerzego Radziwiłłów – koryfeuszy początku i końca XVI wieku – zarys problemu*, „Nasza Przyszłość”, 127, 2017, s. 5-20.
- Pawlikowska-Butterwick W., *Równi i równiejsi, czyli jak koneksje na dworze królewskim pomagały duchownym w XVI wieku*, [w:] *Jagiellonowie i ich świat. Centrum a peryferie w systemie władzy Jagiellonów*, red. B. Czwojdrak, J. Sperka, P. Węcowski, Kraków 2018, s. 221-248.
- Petrauskas Rimvydas, *Kształtowanie się instytucji dworu wielkoksiążęcego w Wielkim Księstwie Litewskim (koniec XIV – połowa XV wieku)*, „Politeja” 2, 2011, 16, s. 155-185.
- Poniewozik L., *Uposażenie duchowieństwa dawnego dekanatu Wysocice na podstawie tzw. Liber retaxationum z 1529 roku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 66, 1996, s. 449-458.
- Prokop K. R., *Biskupi kijowscy obrządku łacińskiego XIV-XVIII w. Szkice biograficzne*, Biały Dunajec-Ostróg 2003.
- Prokop K. R., *Pseudo-episcopus Kiioviensis: w kwestii daty rezygnacji z biskupstwa i śmierci nominata kijowskiego Mikołaja Paca*, „Lituano Slavica-Posnaniensia”, 11, 2005, s. 241-254.
- Prokop K. R., *Rzymskokatolicki biskupi ordynariusze diecezji na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów (do czasów I wojny światowej)*, Warszawa-Drohiczyn 2014.
- Przyłgowski W., *Żywoty biskupów wileńskich*, t. 2, Petersburg 1860.
- Rachuba A., *Prymas Wielkiego Księstwa Litewskiego – tytuł zwyczajowy, czy uzurpacja biskupów wileńskich?* [w:] *Urząd prymasa w Polsce. Geneza – oddziaływanie – znaczenie*, red. W. Graczyk, J. Marszalska, L. Zygnier, Warszawa-Ciechanów 2018, s. 61-67.
- Rachuba A., *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569-1763*, Warszawa 2002.

- Sucheni-Grabowska A., *Prymasi XVI stulecia w Polskim systemie parlamentarnym*, [w:] *Prymasi i prymasostwo w dziejach państwa i narodu polskiego*, red. J. Wysocki, Warszawa 2002, s. 16-38.
- Szady B., *Prawo patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Podstawy i struktura*, Lublin 2003.
- Szczur S., *Annaty papieskie w Polsce w XIV wieku*, Kraków 1998.
- Szostkiewicz Z., *Katalog biskupów obrz. łac. Przedrozbiorowej Polski*, Rzym 1954.
- Ulewicz T., *Z polono-lituaników renesansowych*, [rec.] *Šešioliktojo amžiaus raštija*, red. S. Narbutas, Vilnius 2000 („Senaji Lietuvos Literatura”, t. 5), „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 46, 2001, nr 3, s. 207-213.
- Wiesiołowski J., *Episkopat Polski XV w. jako grupa społeczna*, [w:] *Spółczesność Polski Średniowiecznej*, t. 4, red. S. Kuczyński, Warszawa 1990, s. 236-237.
- Wojtkowiak Z., *Maciej Strykowski – dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kalendarium życia i działalności*, Poznań 1990.
- Wojtyska H. D., *Papiestwo XV-XVII w. W poszukiwaniu własnej tożsamości*, „Kwartalnik Historyczny”, 4, 1986, s. 921-930.
- Wyczański A., *Kariera w Polsce w XVI wieku*, [w:] *Pamiętnik XIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, Wrocław 1986, s. 120-128.
- Wyczański A., *Między kulturą a polityką. Sekretarze królewscy Zygmunta Starego (1506-1548)*, Warszawa 1990.
- Wyczański A., *Polityka i Kościół w dobie Odrodzenia. Nominacje biskupie Zygmunta Starego*, [w:] *Kultura polska a kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Bogucka, J. Kowecki, Warszawa 1987, s. 61-68.
- Wyczawski H. E., *Pac (Pacewicz) Mikołaj*, PSB, t. 24, Wrocław 1979, s. 736-737.
-

WIOLETTA PAWLIKOWSKA-BUTTERWICK – dr, adiunkt w Instytucie Historii im. Tadeusz Manteuffla Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. Zajmuje się kościołem rzymskokatolickim na przełomie średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych w Polsce i na Litwie.